

BUTLLETÍ DE
L'ASSOCIACIÓ
ARQUEOLÒGICA
DE CASTELLÓ

"F. LLANSOL DE ROMANÍ"

NÚMERO 13 - 1993

438

Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló

"Francesc Llansol de Romaní"

Coordinadors del Butlletí

Germán Navarro Espinach
Sergi Selma Castell

Consell de Redacció

Magdalena Company Mariño
José M. García Fuertes
M. Carmen Guinea Planelles
David Igual Luis
Jesús López Gascó
Remedios Ortuño Cantos
Josefa Otero Souto
María Rubert Adsuara
Josep Ll. Viciano Agramunt

Correcció de textos:

Direcció Tècnica de Política
Lingüística de la Universitat
Jaume I de Castelló

Redacció i edició:

Associació Arqueològica de Castelló
Apartat de Correus/P.O. Box 749
12080 Castelló

Col.laboració:

Legat Esteve
Universitat Jaume I

Imprimeix:

Impremta Rosell, Castelló
Dipòsit Legal CS-14-1981

La redacció del Butlletí ha triat d'entre les col.laboracions arribades per a la secció d'estudis sis treballs molt concrets. El primer es tracta d'un bon estat de la qüestió al voltant de les pintures esquemàtiques del País Valencià i, tot seguit, la segona col.laboració ens apropa a la presentació d'un tema precís com és la ceràmica d'Olocau. Però, mentrestant, els altres quatre estudis que completen la secció aporten en conjunt una petita visió global sobre l'època moderna des de perspectives de recerca molt diferents. Aquests darrers, publicats junts, donen ressò a l'anàlisi d'una etapa històrica poc freqüentada. Servesca aquesta aportació col.lectiva per a fomentar el seu coneixement.

Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló Número 13 (1993)

TAULA

EDITORIAL

Un Museu Municipal d'Història per a Castelló7

ESTUDIS

Palmira TORREGROSA

Distribució de la pintura rupestre esquemàtica al País Valencià 11-17

Josep Lluís VICIANO

La ceràmica d'Olocau 19-21

Vicente PALOMAR

Excavacions d'urgència al monestir de Jerònims

de la Mare de Déu de l'Esperança (1992) 23-34

Francisco Javier JOVER i José Luis MENÉNDEZ

Estudi arqueològic de les torres de l'horta d'Alacant:

un exemple de defensa en una explotació agrícola 35-49

Enrique CAÑETE

La drassana del Grau de València a principis del segle XVI 51-57

Raquel MADRID i Nieves MUNSURI

Religiositat oficial-religiositat popular: una dualitat inventariada el 1506 59-72

DEBAT-OPINIONS

Tema: *La gestió del patrimoni arqueològic a Castelló de la Plana*

Introducció:

M. Carmen GUINEA

Polítics, arqueòlegs, arquitectes i associacions 75-76

Col.laboren:

Víctor ALGARRA, Concha CAMPS i Enrique DÍES

L'arqueologia i la seua gestió municipal: legislació i planificació 77-85

Jordi GÓMEZ

Breus notes sobre el problema de l'arqueologia castellonenca 87-90

Enric LLOP

El minvat patrimoni arquitectònic, encara en perill 91-93

NOTICIARI 97-100

RESSENYES BIBLIOGRÀFIQUES

Joaquín Aparici, M. Carmen Guinea, David Igual,

Germán Navarro, Sergi Selma, Javier Soriano 103-111

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ESTUDIS I RESSENYES 113

La redacció del butlletí no es responsabilitza de les opinions manifestades pels autors en els seus respectius articles

EDITORIAL

UN MUSEU MUNICIPAL D'HISTORIA PER A CASTELLO

El 22 de desembre de l'any 1950, l'alcalde de Castelló C. Fabra escrivia al pintor J. B. Porcar agraint-li els treballs realitzats al Castell de la Magdalena, en col.laboració amb E. Codina, i li expressava la intenció de formar «en su dia» un museu amb la col.lecció d'objectes trobats en les excavacions. A diferència del que diu la lletra de B. Artola del nostre pregó de festes, sembla que el dia encara no és arribat. Ni l'Ajuntament que presidia C. Fabra, ni els altres que l'han succeït fins a l'actualitat, han fet un Museu Històric de la Ciutat. Aquesta és en el camp de la cultura, potser la més important de les assignatures pendents de l'Ajuntament de Castelló. Altres viles de la Plana, com Borriana, Nules, Onda i la Vall d'Uixó, tenen el seu museu amb personal investigador. Però Castelló, potser en part perquè necessitava cobrir grans dèficits en dotacions i infraestructures, no ha sabut entendre la necessitat de dotar la ciutat d'un museu.

La falta de sensibilitat de l'Ajuntament de Castelló envers la necessitat de crear un museu de la ciutat pot relacionar-se amb l'actitud que ha mantingut envers el patrimoni arqueològic. Els treballs d'investigació, com ara les excavacions arqueològiques, depenen de l'existència d'una institució que es faça responsable dels diferents passos que cal seguir: gestió, conservació, estudi i divulgació. Això costa diners, com tot. Però la inversió que exigeix ha de considerar-se tant necessària i normal com qualsevol altra. Ser europeus, entre altres coses, vol dir això. Cal traure el patrimoni -en el sentit més ample del concepte (arquitectònic, arqueològic, històric, etnològic)- de la marginació a què se l'ha sotmés i posar-lo al nivell que li correspon en l'escala de prioritats. Una societat com la nostra, que per sort no pateix les mancances que assolen mitja humanitat, no únicament ha de ser solidària, sinó que ha d'aprendre a valorar més la seua història, les raons de la seua identitat. I aquesta, en bona part, són edificis, ruïnes, objectes diversos que cal reunir, estudiar, conservar, etc.

La col.lecció etnològica que de manera tan voluntariosa com exemplar ha estat reunida a les sales de l'Ermita de Fadrell pot ser embrió d'un futur museu municipal que compte també amb una secció arqueològica i una altra d'històrica, amb personal tècnic especialitzat i que pugua fer-se càrrec d'excavacions als jaciments arqueològics del terme municipal i dels solars del nucli antic de la ciutat. Un centre dinàmic que serveixa d'element transmissor de la història de la ciutat i de la seua cultura, per tal que els xiquets i xiquetes d'avui, homes i dones del Castelló del demà, puguen conèixer les raons de la nostra identitat com a poble. Aquesta és la nostra proposta, ara l'Ajuntament té la paraula.

INSTITUT DE LA CULTURA VALENCIANA INSTITUT VALÈNCIÀ DE LA CULTURA

Pàgina 104 - 105 - 106 - 107 - 108 - 109 - 110 - 111 - 112 - 113 - 114 - 115 - 116 - 117 - 118 - 119 - 120 - 121 - 122 - 123 - 124 - 125 - 126 - 127 - 128 - 129 - 130 - 131 - 132 - 133 - 134 - 135 - 136 - 137 - 138 - 139 - 140 - 141 - 142 - 143 - 144 - 145 - 146 - 147 - 148 - 149 - 150 - 151 - 152 - 153 - 154 - 155 - 156 - 157 - 158 - 159 - 160 - 161 - 162 - 163 - 164 - 165 - 166 - 167 - 168 - 169 - 170 - 171 - 172 - 173 - 174 - 175 - 176 - 177 - 178 - 179 - 180 - 181 - 182 - 183 - 184 - 185 - 186 - 187 - 188 - 189 - 190 - 191 - 192 - 193 - 194 - 195 - 196 - 197 - 198 - 199 - 200 - 201 - 202 - 203 - 204 - 205 - 206 - 207 - 208 - 209 - 210 - 211 - 212 - 213 - 214 - 215 - 216 - 217 - 218 - 219 - 220 - 221 - 222 - 223 - 224 - 225 - 226 - 227 - 228 - 229 - 230 - 231 - 232 - 233 - 234 - 235 - 236 - 237 - 238 - 239 - 240 - 241 - 242 - 243 - 244 - 245 - 246 - 247 - 248 - 249 - 250 - 251 - 252 - 253 - 254 - 255 - 256 - 257 - 258 - 259 - 260 - 261 - 262 - 263 - 264 - 265 - 266 - 267 - 268 - 269 - 270 - 271 - 272 - 273 - 274 - 275 - 276 - 277 - 278 - 279 - 280 - 281 - 282 - 283 - 284 - 285 - 286 - 287 - 288 - 289 - 290 - 291 - 292 - 293 - 294 - 295 - 296 - 297 - 298 - 299 - 300 - 301 - 302 - 303 - 304 - 305 - 306 - 307 - 308 - 309 - 310 - 311 - 312 - 313 - 314 - 315 - 316 - 317 - 318 - 319 - 320 - 321 - 322 - 323 - 324 - 325 - 326 - 327 - 328 - 329 - 330 - 331 - 332 - 333 - 334 - 335 - 336 - 337 - 338 - 339 - 340 - 341 - 342 - 343 - 344 - 345 - 346 - 347 - 348 - 349 - 350 - 351 - 352 - 353 - 354 - 355 - 356 - 357 - 358 - 359 - 360 - 361 - 362 - 363 - 364 - 365 - 366 - 367 - 368 - 369 - 370 - 371 - 372 - 373 - 374 - 375 - 376 - 377 - 378 - 379 - 380 - 381 - 382 - 383 - 384 - 385 - 386 - 387 - 388 - 389 - 390 - 391 - 392 - 393 - 394 - 395 - 396 - 397 - 398 - 399 - 400 - 401 - 402 - 403 - 404 - 405 - 406 - 407 - 408 - 409 - 410 - 411 - 412 - 413 - 414 - 415 - 416 - 417 - 418 - 419 - 420 - 421 - 422 - 423 - 424 - 425 - 426 - 427 - 428 - 429 - 430 - 431 - 432 - 433 - 434 - 435 - 436 - 437 - 438 - 439 - 440 - 441 - 442 - 443 - 444 - 445 - 446 - 447 - 448 - 449 - 450 - 451 - 452 - 453 - 454 - 455 - 456 - 457 - 458 - 459 - 460 - 461 - 462 - 463 - 464 - 465 - 466 - 467 - 468 - 469 - 470 - 471 - 472 - 473 - 474 - 475 - 476 - 477 - 478 - 479 - 480 - 481 - 482 - 483 - 484 - 485 - 486 - 487 - 488 - 489 - 490 - 491 - 492 - 493 - 494 - 495 - 496 - 497 - 498 - 499 - 500 - 501 - 502 - 503 - 504 - 505 - 506 - 507 - 508 - 509 - 510 - 511 - 512 - 513 - 514 - 515 - 516 - 517 - 518 - 519 - 520 - 521 - 522 - 523 - 524 - 525 - 526 - 527 - 528 - 529 - 530 - 531 - 532 - 533 - 534 - 535 - 536 - 537 - 538 - 539 - 540 - 541 - 542 - 543 - 544 - 545 - 546 - 547 - 548 - 549 - 550 - 551 - 552 - 553 - 554 - 555 - 556 - 557 - 558 - 559 - 560 - 561 - 562 - 563 - 564 - 565 - 566 - 567 - 568 - 569 - 570 - 571 - 572 - 573 - 574 - 575 - 576 - 577 - 578 - 579 - 580 - 581 - 582 - 583 - 584 - 585 - 586 - 587 - 588 - 589 - 590 - 591 - 592 - 593 - 594 - 595 - 596 - 597 - 598 - 599 - 600 - 601 - 602 - 603 - 604 - 605 - 606 - 607 - 608 - 609 - 610 - 611 - 612 - 613 - 614 - 615 - 616 - 617 - 618 - 619 - 620 - 621 - 622 - 623 - 624 - 625 - 626 - 627 - 628 - 629 - 630 - 631 - 632 - 633 - 634 - 635 - 636 - 637 - 638 - 639 - 640 - 641 - 642 - 643 - 644 - 645 - 646 - 647 - 648 - 649 - 650 - 651 - 652 - 653 - 654 - 655 - 656 - 657 - 658 - 659 - 660 - 661 - 662 - 663 - 664 - 665 - 666 - 667 - 668 - 669 - 670 - 671 - 672 - 673 - 674 - 675 - 676 - 677 - 678 - 679 - 680 - 681 - 682 - 683 - 684 - 685 - 686 - 687 - 688 - 689 - 690 - 691 - 692 - 693 - 694 - 695 - 696 - 697 - 698 - 699 - 700 - 701 - 702 - 703 - 704 - 705 - 706 - 707 - 708 - 709 - 710 - 711 - 712 - 713 - 714 - 715 - 716 - 717 - 718 - 719 - 720 - 721 - 722 - 723 - 724 - 725 - 726 - 727 - 728 - 729 - 730 - 731 - 732 - 733 - 734 - 735 - 736 - 737 - 738 - 739 - 740 - 741 - 742 - 743 - 744 - 745 - 746 - 747 - 748 - 749 - 750 - 751 - 752 - 753 - 754 - 755 - 756 - 757 - 758 - 759 - 760 - 761 - 762 - 763 - 764 - 765 - 766 - 767 - 768 - 769 - 770 - 771 - 772 - 773 - 774 - 775 - 776 - 777 - 778 - 779 - 780 - 781 - 782 - 783 - 784 - 785 - 786 - 787 - 788 - 789 - 790 - 791 - 792 - 793 - 794 - 795 - 796 - 797 - 798 - 799 - 800 - 801 - 802 - 803 - 804 - 805 - 806 - 807 - 808 - 809 - 810 - 811 - 812 - 813 - 814 - 815 - 816 - 817 - 818 - 819 - 820 - 821 - 822 - 823 - 824 - 825 - 826 - 827 - 828 - 829 - 830 - 831 - 832 - 833 - 834 - 835 - 836 - 837 - 838 - 839 - 840 - 841 - 842 - 843 - 844 - 845 - 846 - 847 - 848 - 849 - 850 - 851 - 852 - 853 - 854 - 855 - 856 - 857 - 858 - 859 - 860 - 861 - 862 - 863 - 864 - 865 - 866 - 867 - 868 - 869 - 870 - 871 - 872 - 873 - 874 - 875 - 876 - 877 - 878 - 879 - 880 - 881 - 882 - 883 - 884 - 885 - 886 - 887 - 888 - 889 - 890 - 891 - 892 - 893 - 894 - 895 - 896 - 897 - 898 - 899 - 900 - 901 - 902 - 903 - 904 - 905 - 906 - 907 - 908 - 909 - 910 - 911 - 912 - 913 - 914 - 915 - 916 - 917 - 918 - 919 - 920 - 921 - 922 - 923 - 924 - 925 - 926 - 927 - 928 - 929 - 930 - 931 - 932 - 933 - 934 - 935 - 936 - 937 - 938 - 939 - 940 - 941 - 942 - 943 - 944 - 945 - 946 - 947 - 948 - 949 - 950 - 951 - 952 - 953 - 954 - 955 - 956 - 957 - 958 - 959 - 960 - 961 - 962 - 963 - 964 - 965 - 966 - 967 - 968 - 969 - 970 - 971 - 972 - 973 - 974 - 975 - 976 - 977 - 978 - 979 - 980 - 981 - 982 - 983 - 984 - 985 - 986 - 987 - 988 - 989 - 990 - 991 - 992 - 993 - 994 - 995 - 996 - 997 - 998 - 999 - 1000

ABSTRACT

We study the...
We also attempt to...

RESUM

En aquest treball...
País Valencià...
característiques...

INTRODUCCIÓ

El País Valencià...
important...
postguerra...
han percebut...
manifestacions...
l'art masca...
encara que...
diferents...
en un...
La pre...
res...
individua...
representa...
esquem...
amb natu...
resolt a...
a incloure...
de moment...

HISTÒRIA

Els d...
s'han realitzat...
d'import...
esquem...
ra unifo...
fins la d...
pecs i al...
de moment...

ESTUDIS

DISTRIBUCIÓ DE LA PINTURA RUPESTRE ESQUEMÀTICA AL PAÍS VALENCIÀ.

Palmira Torregrosa i Giménez.

ABSTRACT

We study in this paper the distribution of known shelters with schematic cave painting around the País Valencià. We also attempt to reveal the possible existence of several places where this art shows specific characteristics.

RESUM

En aquest treball analitzem la distribució dels abrics amb art rupestre esquemàtic coneguts fins al moment al País Valencià. També intentem determinar la possible existència de diversos nuclis on aquest art presenta característiques concretes.

INTRODUCCIÓ

El País Valencià constitueix una zona important pel que fa a la presència d'art rupestre postpaleolític, on els diversos descobriments han permés identificar l'existència de tres manifestacions artístiques com són l'art llevanti, l'art macroesquemàtic i l'art esquemàtic, que encara que pareixen respondre a concepcions diferents, solen aparéixer de vegades, coexistint en un mateix abric.

La presència en una mateixa zona de figures llevantines i esquemàtiques dificulta la individualització d'aquestes, ja que tant trobem representacions llevantines amb certa esquematització com esquemàtiques tractades amb naturalisme. Però, el tema de l'estil no està resolt a hores d'ara i la tendència de cada autor a incloure les figures dins d'un art o d'un altre és, de moment, subjectiva.

HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

Els diferents descobriments i estudis que s'han realitzat al País Valencià revelen l'existència d'importants nuclis de pintura rupestre esquemàtica distribuïts, encara que no de manera uniforme, per tot el territori valencià. Però, fins la dècada dels 80, els abrics publicats foren pocs i aïllats. És a partir d'aquest moment, quan

els nous descobriments posaran en evidència l'existència d'un conjunt important en aquest espai geogràfic i demostraran l'amplitud i desenvolupament de l'art esquemàtic al País Valencià.

Les pintures de Morella (HERNANDEZ PACHECO, 1918) i el conjunt de la Valltorta (OBERMAIER i WERNERT, 1919) constitueixen la primera referència d'art rupestre esquemàtic de la província de Castelló i per tant de tota la Comunitat. Les primeres notícies sobre pintura rupestre esquemàtica a la província d'Alacant aparéixen amb la publicació de les pintures de la Peña Escrita de Tàrbena (JIMENEZ DE CISNEROS, 1922) i l'any 1924 es publica la Cova de l'Aranya (HERNANDEZ PACHECO, 1924), el primer abric amb pintura esquemàtica a la província de València.

Però, fou l'abat Breuil qui, després de publicar la Cova del Pernil de Xàtiva (BREUIL, 1928) arplegà tots els jaciments d'art esquemàtic de la Península Ibèrica en la monumental obra *Les peintures rupestres schématiques de la Peninsule Ibérique* (BREUIL, 1932-35), on inclou els abrics del País Valencià abans citats, a més d'altres com els de Beniatjar, descoberts per M. Pardo en 1933 (HERNANDEZ i SEGURA, 1985).

Sols després dels anys 50 es tornarien a publicar nous abrics. Així J. B. Porcar donava a

conèixer les pintures del Mas del Cingle (PORCAR, 1950), on a més de pintures naturalistes hi havia, segons ell, un conjunt de «tectiformes y signos esquemáticos». Un any després es descobria a Alcoi la Cova de la Sarga (BELTRAN, 1974), es publicaven les pintures de Dos Aguas (JORDA i ALCACER, 1951) i a principis dels seixanta, E. Ripoll arplegava en monografia alguns jaciments d'art de la zona de la Gasulla que havien estat descoberts per M. Fabregat i donats a conèixer per J. B. Porcar amb la col.laboració de H. Obermaier i H. Breuil (1934-35).

Anys després, P. Acosta (1968) publicà la important obra en la qual, per primera vegada, es realitzava una síntesi i un treball complet de la pintura rupestre esquemàtica a Espanya, i s'analitzava tant la tipologia de les diferents figures com la cronologia i el possible significat. Encara que els abrics valencians inclosos eren pocs (l'Aranya, Beniatjar, Civil, Cinto de la Ventana, Mas del Cingle, Pernil i Penya Escrita), l'obra suposà un nou camí que les següents investigacions havien de seguir.

Posteriorment aparegueren nous treballs on es donaven a conèixer els calcs i descripcions de pintures, algunes de les quals eren inèdites fins aquell moment (BELTRAN, 1974; GONZALEZ, 1979).

A finals dels setanta i principis dels vuitanta es realitzaven importants descobriments a la zona nord de la província d'Alacant. Açò donà lloc, quasi durant una dècada, a un sistemàtic treball de prospecció i estudi a l'àrea nord d'aquesta província i a la sud de València i, com a resultat, s'obtingué el descobriment d'un important nombre de jaciments amb art prehistòric. Aquest ric panorama posava de manifest la necessitat d'una labor de síntesi que arplegara tots els nous jaciments amb art i revisara les antigues publicacions amb nova metodologia. Aquest projecte donà origen al corpus d'art rupestre d'Alacant (HERNANDEZ, FERRER i CATALA, 1988). Alguns d'aquests abrics eren publicats el mateix any per J. Aparicio, A. Beltrán i J. D. Boronat (1988). També a principis dels vuitanta es donaven a conèixer

nous abrics de les zones de Bicorp (MONZONIS i VIÑAS, 1980) i el Maestrat (VIÑAS, SARRIA i MONZONIS, 1981).

En els darrers anys, els descobriments i publicacions de nous abrics han augmentat al País Valencià. Però, la principal característica d'aquests descobriments és que es tracta d'abrics aïllats (SARRIA, 1987; BOLUFER, 1989; MARTINEZ SANZO, 1989; GRANDE DEL BRIO i GONZALEZ TABLAS, 1990; RIPOLLES, 1990; OLIVER i ARIAS, 1991; entre d'altres) o algun nucli amb diversos jaciments com és el cas de la capçalera del riu d'Ontinyent (RIBERA, 1989a, b, c i d).

DISTRIBUCIÓ DE LA PINTURA RUPESTRE ESQUEMÀTICA AL PAÍS VALENCIÀ

Qualsevol grup humà ha estat molt vinculat al seu entorn geogràfic, més encara en les cultures prehistòriques on aquesta relació degué ser més estreta. L'aproximació al medi físic ens ajuda a comprendre millor la importància del relleu, la xarxa hidrogràfica o les vies de comunicació per a la situació dels abrics amb art.

El País Valencià constitueix una àrea geogràfica propícia per a la situació dels abrics amb art rupestre, per la presència d'alineacions de muntanyes i valls recorregudes per rius i rambles que donen lloc a barrancs de formació càrstica.

Al llarg de barrancs principals i d'altres tributaris se situen la majoria dels abrics; es poden destacar nuclis importants com el barranc de l'Infern (Alacant), barranc Moreno (València), o barranc de la Gasulla (Castelló). Aquests barrancs s'associen, normalment, a cursos d'aigua, sia rius o sia rambles. A més a més, solen actuar com a vies de pas o comunicació entre alineacions de muntanyes o com a camí cap al mar (com a la Marina Alta, on la successió de barrancs i valls arriba fins al mar).

Dins d'aquests barrancs, les pintures se situen en abrics o balmes de poca profunditat, la qual cosa permet observar les pintures a la llum del dia. Les parets dels abrics són rocoses i de vegades presenten escorxats.

Els abrics solen ocupar dins dels barrancs les zones més altes, encara que no podem establir una altitud mitjana de preferència, ja que aquesta està sotmesa a les condicions geològiques de cada àrea. Respecte a l'orientació dels abrics, sembla que tampoc n'és un condicionant determinant per a l'elecció, ja que trobem abrics orientats en totes les direccions, encara que podríem aventurar una certa predilecció per les zones de solana. Tampoc sembla haver un especial interès en la situació de les pintures dins els abrics, però no s'han trobat representacions al sòl i són molt escasses al sostre (Salem).

A hores d'ara, el nombre de jaciments amb pintura rupestre esquemàtica al País Valencià s'acosta al centenar, encara que molts dels abrics descoberts no han estat publicats. Aquests abrics estàn repartits per les tres províncies, però la seua distribució no és uniforme.

Destaquen principalment dues àrees, la primera la constitueixen les comarques septentrionals de la província d'Alacant (l'Alcoià, el Comtat, la Marina Alta i la Marina Baixa) i les comarques meridionals de València (la Vall d'Albaida, la Costera i la Safor). La segona àrea la formarien les comarques del nord de la província de Castelló (l'Alt Maestrat i els Ports).

A la resta del territori apareixen jaciments aïllats, sense formar un nucli concret i destaquen zones on, fins al moment, no se n'han trobat, com és el cas de les comarques meridionals de la província d'Alacant o les litorals de València a excepció del Camp de Morvedre i la Safor. Però, en molts casos, aquesta mancança pot ser deguda a la falta de prospeccions, per la qual cosa no podem afirmar a hores d'ara la total inexistència. Com a mostra estan les recents troballes, algunes inèdites, a comarques com els Serrans, la Safor o el Vinalopó Mitjà, aquesta última amb certes reserves (HERNANDEZ, FERRER i CATALA, 1991, 55).

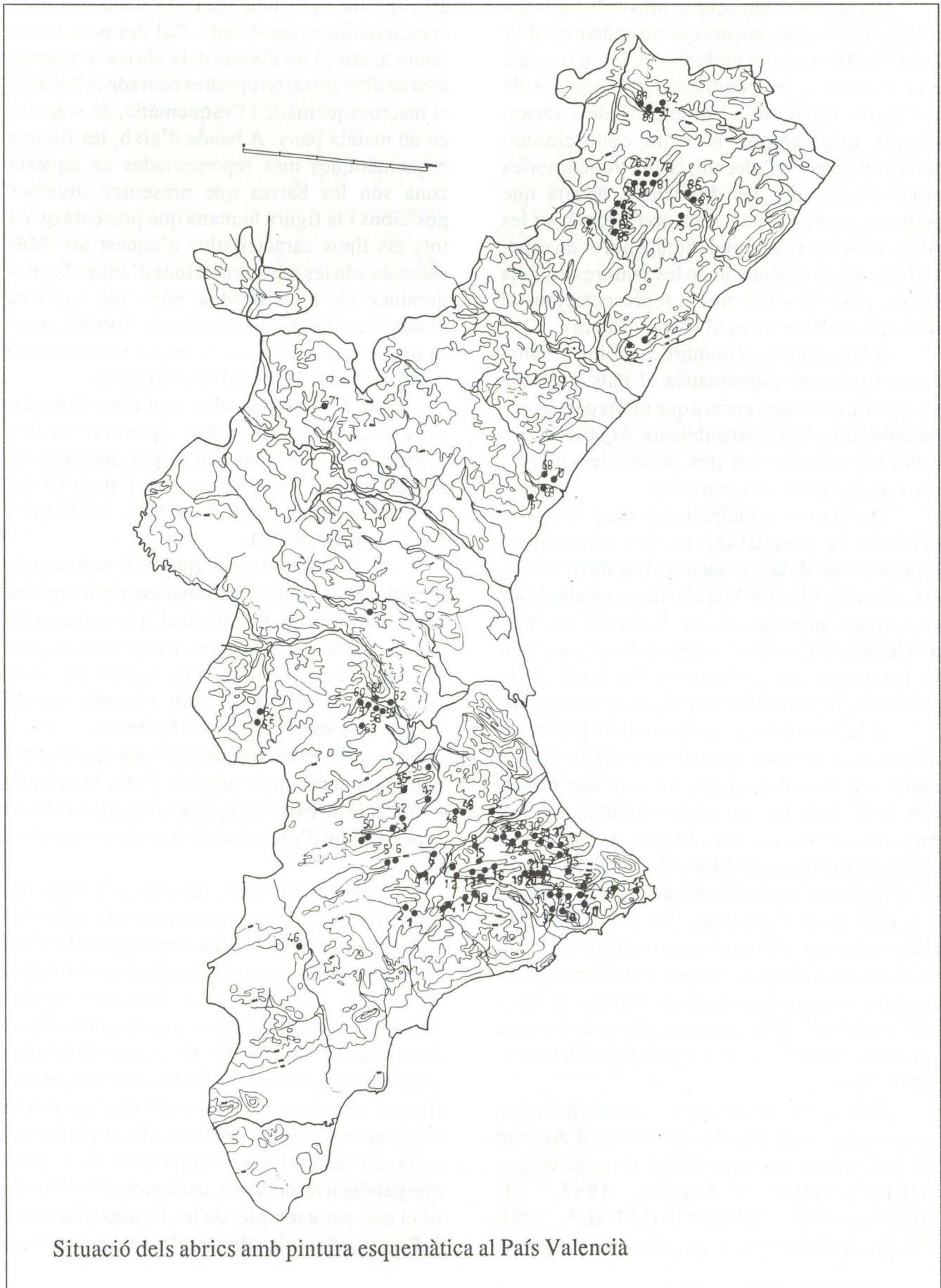
Des de fa alguns anys, s'ha considerat la zona muntanyosa entre les províncies d'Alacant i València com una «província d'art esquemàtic» (HERNANDEZ i C.E.C., 1983, 71; HERNANDEZ, FERRER i CATALA, 1991, 55), per una banda per la quantitat d'indrets amb

art rupestre i per una altra per presentar unes característiques semblants. Cal destacar la comuna aparició en alguns dels abrics d'aquesta àrea de diferents arts rupestres com són el llevanti, el macroesquemàtic i l'esquemàtic, de vegades en un mateix pany. A banda d'això, les figures esquemàtiques més representades en aquesta zona són les barres que presenten diverses posicions i la figura humana que presenta quasi tots els tipus característics d'aquest art. Més escasses són les representacions d'animals: predominen els quadrúpedes, entre els quals es poden identificar cabres i cérvols. També, encara que escassa, es dona la major concentració d'ídols pintats de tot el País Valencià.

Les figures no solen aparèixer formant escenes, però es poden apreciar certes associacions com el cas d'una figura humana i un animal representats al pany 1 de l'abric IV del barranc del Salt (HERNANDEZ, FERRER i CATALA, 1988, 50).

Si bé considerem que les comarques meridionals de València formarien part d'aquesta zona determinada, més al nord, a la comarca de la Canal de Navarrés troben un important conjunt d'abrics que podrien formar també un nucli concret i determinat, amb abundància de representacions com són les figures humanes o els motius geomètrics que pareixen respondre a unes característiques pròpies. Però, la falta de publicació de calcs complets i actualitzats frena la possibilitat d'obtenir conclusions més concretes.

Més al nord, ja a la província de Castelló, trobem una important concentració de jaciments amb art esquemàtic a les comarques de l'Alt Maestrat i els Ports. Aquesta agrupació d'abrics ens permet parlar d'una altra àrea diferenciada dins del País Valencià, amb unes característiques determinades com és el predomini de motius geomètrics (quadres, retícules, cercles, etc.) i figures humanes. Aquestes últimes apareixen representades segons els tipus que es pinten a la resta del territori valencià, però hi ha d'altres que pareixen respondre a una concepció diferent; és el cas, per exemple, de les figures pintades a la Roca del Senallo (Benassal), on algunes estan

Situació dels abrics amb pintura esquemàtica al País Valencià

RELACIÓ DE JACIMENTS AMB PINTURA RUPESTRE ESQUEMÀTICA

PROVÍNCIA D'ALACANT

a) L'Alcoià:

- 1.- La Sarga (Alcoi).
- 2.- Barranc de les Coves (Alcoi).
- 3.- Barranc del Salt (Penàguila).
- 4.- Port de Penàguila.

b) El Comtat:

- 5.- Les Finestres (Alfafara).
- 6.- Cova del Capellà (Alfafara).
- 7.- Penya del Benicadell (Beniarrés).
- 8.- Cova Llarga (L'Orxa).
- 9.- Abric de la Paella (Cocentaina).
- 10.- Abric de la Penya Banyà (Cocentaina).
- 11.- Barranc dels Garrofers (Planes).
- 12.- Abric de la Gleda (Planes).
- 13.- Coves Roges (Benimassot).
- 14.- Coves Roges (Tollos).
- 15.- Abric del Barranc de les Salemes (Fageca).
- 16.- Barranc de la Fita (Famorca).
- 17.- Morro Carrascal (Alcoleja).
- 18.- Barranc de Frainos (Alcoleja).

c) Marina Alta:

- 19.- Cova Alta (Castell de Castells).
- 20.- Pla de Petracos (Castell de Castells).
- 21.- Barranc de Famorca (Castell de Castells).
- 22.- Barranc de Bil·la (Castell de Castells).
- 23.- Racó de Gorgori (Castell de Castells).
- 24.- Abric de les Torrudanes (Vall d'Ebo).
- 25.- Racó del Pou (Vall de Gallinera).
- 26.- Barranc d'En Grau (Vall de Gallinera).
- 27.- Barranc de la Cova Jeroni (Vall de Gallinera).
- 28.- Barranc de Benialí (Vall de Gallinera).
- 29.- Barranc de la Magrana (Vall de Gallinera).
- 30.- Barranc de la Cova Negra (Vall de Gallinera).
- 31.- Benirrama (Vall de Gallinera).
- 32.- Barranc de l'Infern (Vall de Laguart).
- 33.- Racó de la Cova dels Llidoners (Vall de Laguart).

- 34.- Barranc de la Palla (Tormos).
- 35.- Abric del Seguili (Alcanalí).
- 36.- Cova del Mansano (Xaló).

d) Marina Baixa:

- 37.- Abric de la Penya Roc (Benimantell).
- 38.- Abric del Barranc de l'Arc (Benimantell).
- 39.- Pinós (Benissa).
- 40.- Barranc de Bolulla (Bolulla).
- 41.- Barranc de les Covatelles (Confrides).
- 42.- Barranc del Sord (Confrides).
- 43.- Port de Confrides.
- 44.- Penya Escrita (Tàrbena).
- 45.- Balma del Barranc del Palmeral (Teulada).

e) Vinalopó Mitjà:

- 46.- Abrigo de la Sangre (Elda).

PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

a) La Vall d'Albaida:

- 47.- Cova Gran de la Petxina (Bellús).
- 48.- Barranc de Carbonera (Beniatjar).
- 49.- Coveta del Mig (Beniatjar).
- 50.- Abric del Pontet (Bocairent).
- 51.- El Calvari (Bocairent).
- 52.- Abric del Gegant (Ontinyent).
- 53.- Balma de la Fabriqueta (Ontinyent).
- 54.- Salem.

b) La Costera:

- 55.- Barranc del Bosquet (Moixent).
- 56.- Cova del Pernil (Xàtiva).

c) La Canal de Navarrés:

- 57.- Abric del Charco de la Madera (Bicorp).
- 58.- Abric de l'Era del Bolo (Bicorp).
- 59.- Abric de les Gineses (Bicorp).
- 60.- Abric del Zuro (Bicorp).
- 61.- Balsa de Calicanto (Bicorp).
- 62.- La Araña (Bicorp).
- 63.- Espolón del Zapatero (Quesa).

d) Vall de Cofrents:

- 64.- Abric de Pedro Mas (Ayora).
- 65.- Abrigo Eduardo (Ayora).

e) Foia de Bunyol:

- 66.- Cinto de la Ventana (Dos Aguas).

f) Camp de Morvedre:

- 67.- Cova de l'Aigua Amarga (Albalat de Segart).
- 68.- Penya del Sant Esperit (Gilet).
- 69.- Barranc del Diable (Sagunt).
- 70.- Coves Picayo (Sagunt).

g) Els Serrans:

- 71.- Colochas (Gestalgar).

PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

a) La Plana Alta:

- 72.- Castell de Vilafamés.
- 73.- Roques de Mallassén (Vilafamés).

b) L'Alcalatén:

- 74.- Coves de Gargan (Xodos).

c) L'Alt Maestrat:

- 75.- Cova Gran del Puntal (Albocàsser).
- 76.- Barranc de Cirerals (Ares).
- 77.- El Cingle (Ares).
- 78.- El Puig (Ares).
- 79.- Mas del Cingle (Ares).
- 80.- Molí Darrer (Ares).
- 81.- Racó Molero (Ares).
- 82.- Fores de Dalt (Benassal).
- 83.- Racó de Senallo (Benassal).
- 84.- Cova d'En Rampau (Culla).
- 85.- Covassa (Culla).
- 86.- Cingle del Mas d'En Josep (Tírig).
- 87.- Coves de Ribasals o Civil (Tírig).

d) Els Ports:

- 88.- Cova del Barranquet (Morella).
- 89.- Galeria Alta de la Masia (Morella).
- 90.- Galeria de la Partició (Morella).
- 91.- Galeria del Roure (Morella).

pintades en blanc, color no constatat a la resta del País Valencià i d'altres presenten unes característiques que alguns autors pensen que podrien pertànyer a època històrica o bé a un art esquemàtic en els seus moments finals (VIÑAS, SARRIA i MONZONIS, 1981, 103).

Tot i això, caldria una revisió dels calcs antics i un estudi més complet dels motius esquemàtics d'aquesta zona que de vegades han estat inclosos dins de conjunts de pintura lleuantina i considerats com figures degenerades d'aquest art.

CONSIDERACIONS FINALS

Si bé l'art esquemàtic s'havia considerat com el desconegut dins la investigació prehistòrica, en els darrers anys els nous descobriments i les posteriors publicacions han permès parlar d'un art ben definit, almenys al territori valencià. Amb un nombre considerable d'abrils amb tot tipus de representacions característiques d'aquesta pintura, s'ha iniciat un nou estudi que ens permet parlar de diverses zones o conjunts dins el País Valencià, com són les comarques del nord d'Alacant i sud de València i les del nord de Castelló. Al mateix

temps, les aportacions de les noves investigacions han permès relacionar la pintura rupestre amb decoracions en alguns objectes arqueològics, cosa que posa en evidència la necessitat de relacionar la manifestació artística amb la cultura material.

Si bé hi ha una major concentració de jaciments amb art a les comarques septentrionals d'Alacant i meridionals de València, sembla que aquesta mateixa distribució presenten els jaciments neolítics al País Valencià, alguns dels quals, com la Cova de l'Or (Beniarrés), la Cova de la Sarsa (Bocairent) i la Cova Ampla del Montgó (Xàbia), han proporcionat paral·lels mobles per a les figures pintades als abrils. És també en aquestes comarques on hi ha un predomini de representacions d'ídols pintats que coincideix amb la presència d'un nombre important d'ídols sobre os apareguts en bona part de les coves d'enterrament múltiple d'aquesta zona.

Tot i això, aquesta coincidència podria donar-se per la parcialitat de la inspecció, però la investigació continua i sembla que en un futur podran diferenciar-se nous nuclis que, encara que segueixen la línia de l'art esquemàtic peninsular, presenten unes característiques determinades.

BIBLIOGRAFIA

ACOSTA, P. (1968): *La pintura esquemática en España*. Salamanca.
 APARICIO, J. (1977): «Pinturas rupestres esquemáticas en los alrededores de Santo Espiritu (Gilet y Albalat de Segart, Valencia) y la cronología del arte rupestre». *Saguntum* 12, pp. 31-71.
 APARICIO, J. (1979): «Nuevas pinturas rupestres en la provincia de Valencia». *XV Congreso Nacional de Arqueología*, pp. 399-408.
 APARICIO, J.; MESEGUER, V.; RUBIO, F. (1982): *El primer arte valenciano II. El arte rupestre levantino*. València.
 APARICIO, J.; BELTRAN, A. y BORONAT, J. (1988): *Nuevas pinturas rupestres en la Comunidad Valenciana*. València.
 BELTRAN, A. (1967): «Las pinturas esquemáticas y abstractas del Castillo de Villafamés (Castellón)».

Caesaraugusta 29-30, pp. 111-120.
 BELTRAN, A. (1974): *Las pinturas rupestres prehistóricas de La Sarga (Alcoy), El Salt (Penáguila) y El Calvari (Bocairente)*. València.
 BELTRAN, A. (1983): «El arte esquemático en la Península Ibérica: orígenes e interrelación. Bases para un debate». *Zephyrus* XXXVI, pp. 37-41.
 BOLUFER, J. (1989): «Las pinturas esquemáticas de la Balma del Barranc del Palmeral». *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, vol.II, pp. 259-268.
 BREUIL, H. (1928): «Vestiges de peintures préhistoriques a la Cueva del Pernil, Játiva (Valence)». *Archivo de Prehistoria Levantina* I, pp. 19-21.
 BREUIL, H. (1932-35): *Les peintures rupestres schématiques de la Peninsule Ibérique*. Lagny.
 DAMS, L. (1984): *Les peintures rupestres du Levant Espagnol*. París.

- GONZALEZ, A. (1976): «El complejo rupestre del riu Montllor II. Los cruciformes de Fores de Dalt, Benassal (Castellón)». *Zephyrus* XXVI-XXVII, pp. 243-257.
- GONZALEZ, A. (1979): *Carta arqueològica del Alto Maestrazgo*. València.
- GRANDE DEL BRIO, R.; GONZALEZ-TABLAS, F.J. (1990): «Las pinturas de Las Colochas (Sierra de Gestalgar, Valencia)». *Archivo de Prehistoria Levantina* XX, pp. 299-316.
- GUSI, F. (1984): *Castellón en la prehistoria*. Castelló.
- HERNANDEZ PACHECO, E. (1918): «Estudios de arte prehistórico I. Prospección de las pinturas rupestres de Morella la Vella II. Evolución de las ideas madres de las pinturas rupestres». *Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas*, nota 16. Madrid.
- HERNANDEZ PACHECO, E. (1924): *Las pinturas prehistóricas de la Cueva de la Araña. Evolución del arte rupestre en España*. Madrid.
- HERNANDEZ PEREZ, M.S. (1984): «Arte rupestre». *Alcoy, Prehistoria y Arqueología. Cien años de investigación*, pp. 217-230.
- HERNANDEZ PEREZ, M.S. (1990): «Arte rupestre en la región central del Mediterráneo peninsular». *Aragón/ Litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria*, pp. 141-160.
- HERNANDEZ PEREZ, M.S.; CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS (1983): «Arte rupestre en el País Valenciano. Recientes aportaciones». *Zephyrus* XXXVI, pp. 63-75.
- HERNANDEZ PEREZ, M.S.; C.E.C. (1984): «Pinturas rupestres en el Barranc del Bosquet (Moixent, Valencia)». *Lucentum* III, pp. 5-22.
- HERNANDEZ PEREZ, M.S.; SEGURA MARTI, J.M. (1985): *Pinturas rupestres esquemáticas en las estribaciones de la serra del Benicadell, La Vall d'Albaida (Valencia)*. València.
- HERNANDEZ, M.S.; FERRER, P.; CATALA, E. (1986): «Arte rupestre en el Estret de les Aigües (Bellús-Xàtiva, Valencia)». *Lucentum* V, pp. 7-15.
- HERNANDEZ, M.S.; FERRER, P.; CATALA, E. (1988): *Arte rupestre en Alicante*. Alacant.
- HERNANDEZ, M.S.; FERRER, P.; CATALA, E. (1991): «Tres nuevos yacimientos con pinturas rupestres en Alicante». *Alberri* 4, pp. 31-61.
- JIMENEZ DE CISNEROS, D. (1922): «La Peña Escrita de Tárben». *Ibérica* XVII, pp. 319-320.
- JORDA, F.; ALCACER, J. (1951): *Las pinturas rupestres de Dos Aguas (Valencia)*. València.
- MARTI, B.; HERNANDEZ, M.S. (1988): *El Neolític valencià. Art rupestre i cultura material*. València.
- MARTINEZ SANJOSE, J.S. (1989): «Pinturas rupestres esquemáticas en Ayora: El Abrigo Eduardo». *Cullera* 1, pp. 32-40.
- MONZONIS, F.; VIÑAS, R. (1980): «Cinco nuevos abrigos con arte rupestre en la zona de Bicorp (Valencia)». *Altamira symposium*, pp. 397-410.
- OBERMAIER, H.; WERNERT, P. (1919): *Las pinturas rupestres de La Valltorta (Castellón)*. Madrid.
- OLIVER, R.; ARIAS, J.M. (1991): «Pinturas esquemáticas del abrigo del Espolón del Zapatero (Quesa, Valencia)». *Saguntum* 24, pp. 137-143.
- PEREZBURGOS, J.M.; GALIANA, M.F. (1990): «Nova troballa d'art rupestre a la Marina Alta: l'Abric del Seguili (Alcanalí, Alacant)». *III Congrés d'estudis de la Marina Alta*, pp. 49-53.
- PORCAR, J.B.; OBERMAIER, H.; BREUIL, H. (1935): *Excavaciones a Cueva Remigia*. Madrid.
- PORCAR, J.B. (1950): «Algunas pinturas del arte rupestre levantino atribuidas al período Eneolítico». *Crónica del I Congreso Nacional de Arqueología y V del Sudeste*, pp. 53-57.
- RIBERA, A. (1989a): «L'Abric del Gegant y las pinturas rupestres prehistóricas de la capçalera del riu d'Ontinyent (La Vall d'Albaida, Valencia)». *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, pp. 195-209.
- RIBERA, A. (1989b): «Pinturas rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent: La Balma de la Fabriqueta». *Estudis i Documents*, pp. 28-33.
- RIBERA, A. (1989c): «L'Abric del Pontet. Pintures rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent». *Alba* 4, pp. 9-19.
- RIBERA, A. (1989d): «La Cova del Capellà i els abrics de Les Finestres. Pintures rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent». *Revista de Festes d'Ontinyent*.
- RIPOLL, E. (1963): *Pinturas rupestres de La Gasulla (Castellón)*. Barcelona.
- RIPOLLES, E. (1990): «Nuevos hallazgos de arte rupestre en las estribaciones meridionales de la sierra Calderona». *Saguntum* 23, pp. 89-108.
- SARRIA, E. (1983): «Las pinturas del Barranc dels Cirerals, Ares del Mestre (Castellón de la Plana)». *Zephyrus* XXXVI, pp. 255-258.
- SARRIA, E. (1987): «Las pinturas esquemáticas de la Galería de la Partició (Morella la Vella, Castellón)». *I Congreso Internacional de Arte Rupestre*, pp. 205-210.
- TORREGROSA, P. (1992): *La pintura rupestre esquemática en el País Valenciano*. Memoria de Licenciatura. Universitat d'Alacant. (Inèdita).
- VIÑAS, R.; SARRIA, E.; MONZONIS, F. (1981): «Nuevas manifestaciones de arte rupestre en el Maestrazgo (Castellón de la Plana)». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología castellanenses* 6, pp. 97-120.
- VIÑAS, R. (1982): *La Valltorta. Arte rupestre del Levante español*. Barcelona.
- VIÑAS, R.; SARRIA, E. y ALONSO, A. (1983): «La Cova de Gargan, Xodos (Castellón de la Plana)». *Zephyrus* XXXVI, pp. 309-314.

LA CERÀMICA D'OLOCAU

Josep Lluís Viciano Agramunt

ABSTRACT

We recall here the pottery from Olocau which is together with that from Betxí, one of the two types of pottery which has disappeared in the area of Castelló during this century. Their production was modest, not very brilliant but varied, and supplied Els Ports, a great part of Maestrat and the other adjacent areas of Terol and Catalunya.

RESUM

Es recorda ací la terrisseria d'Olocau, una de les dues, amb la de Betxí, desaparegudes a Castelló en aquest segle XX. Les seues produccions eren modestes, poc brillants però variades, i abastien els Ports, gran part del Maestrat i altres comarques immediates de Terol i Catalunya.

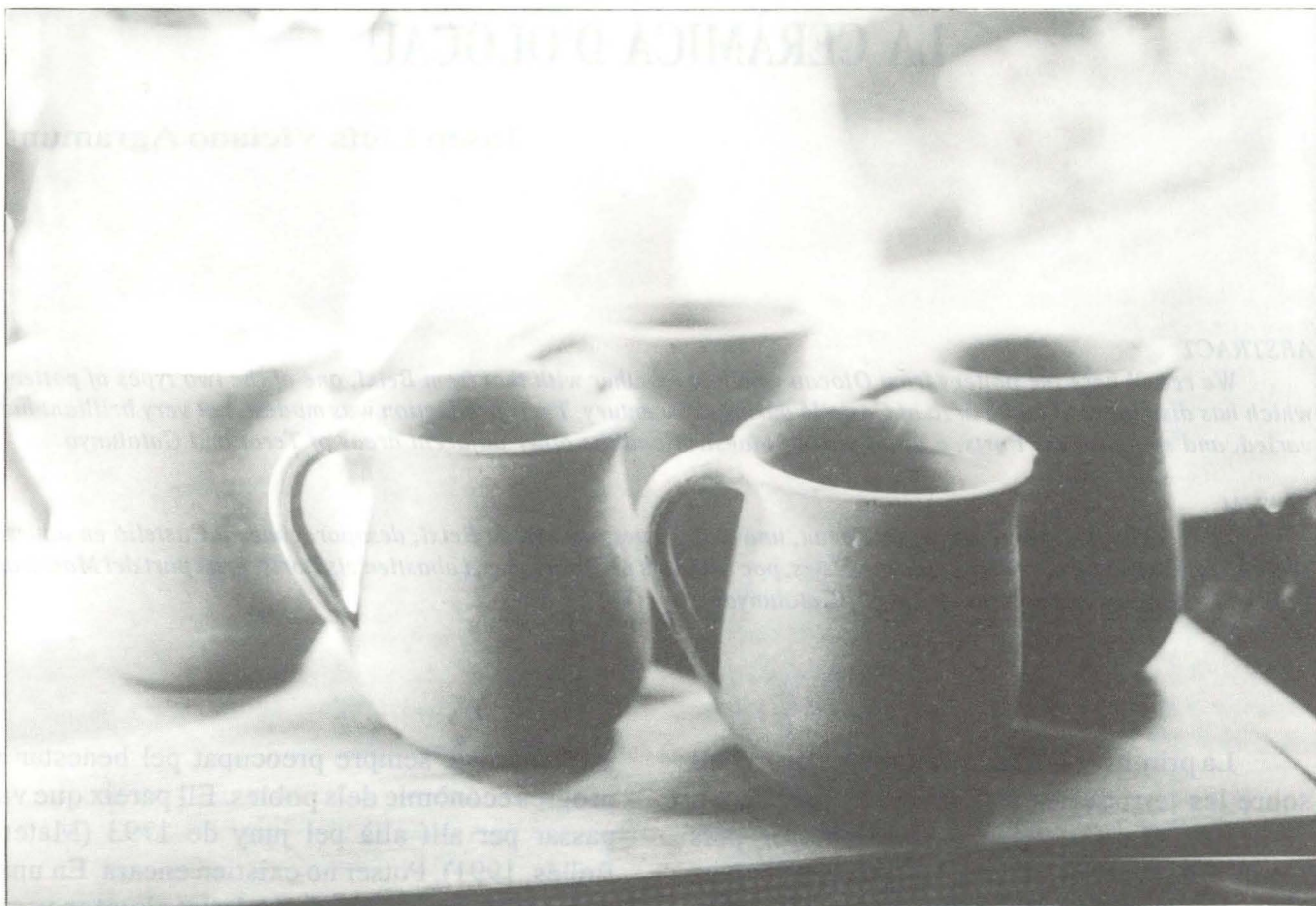
La primitiva intenció de publicar un treball sobre les terrisseries d'Olocau per part de M. González Martí quedà avortada, potser pels temps que venien, i sols es publicà la part introductòria (González Martí, 1927: 213-220), amb descripció i dades de la població; així resta inèdita la part més interessant, amb informació i materials sobre les terrisseries, aleshores ben vives i per això aconseguits en temps molt favorables. I a poc a poc les petites indústries dedicades a la ceràmica van perdre força, per a finalment desaparèixer a primeries dels anys seixanta.

Olocau és un poble menut de l'interior muntanyós, dels Ports, però molt atractiu i amb bons racons i casalicis en el seu perímetre urbà, com són l'ajuntament, l'església, "la Cofradía", "el Horno", el palau de la Figuera, etc. En la mateixa població hi ha les ermites de San Blas i San Roque; prop però alta està la de la Virgen de la Naranja i més allunyades la de la Magdalena i San Marcos. En el poble algunes actuacions desencertades li lleven caràcter a poc a poc. És allò tan corrent de fer despeses per a enlletgir i no per a millorar el que ens ha deixat el pas dels temps.

Sobre l'inici de les activitats és rar que les menudes indústries li passassen desapercebudes

a Cavanilles, sempre preocupat pel benestar i progrés econòmic dels pobles. Ell pareix que va passar per allí allà pel juny de 1793 (Mateu Bellés, 1991). Potser no existien encara. En una de les terrisseries hi ha un taulellet pintat en verd i morat on es llig: "Fabrica / de Ramon / Morzaja (1) se / hizo en el / año 1796", mentre en les pedres d'un dels forns de l'altra hi ha posats els anys 1849 i 1858. Madoz diu que hi ha dues fabriques de «loza blanca» i una de «negra» (Madoz, 1849: XII, 259). En un cens electoral de 1895 sols consta un "cacharrero", Antonio Serrano Antafulla, de 67 anys. En 1905 segueix de «cacharrero» el seu gendre, Bautista Salvador Salvador, de 43 anys. En anys successius apareixen com a "alfareros" els seus descendents Antonio Salvador Serrano, Fernando Salvador Serrano, Vicente Salvador Serrano, Bautista Salvador Castel, Severino Salvador Castel i José Salvador Cabo (2). Hi ha alguna informació que parla de l'origen terolenc dels terrissers i potser ho eren; almenys els darrers eren coneguts per « Los Terolanos ».

Segons testimonis orals hi havia tres terrisseries en la població, mentre en el terme hi havia una teuleria, al Mas de la Tejería. Aquelles encara es conserven en gran part, amb els forns, tanyades etc., mentre el forn de la teuleria ha

desaparegut. Pels volts de la part alta de la població hi ha indicis de testers, amb «caballetes», trossos de rodell i «clavos», testos en escaldat i vernissats, etc.; fins i tot trobes despulles en les tapies de les edificacions properes. D'una visita feta l'any 1972 recordem que encara es conservava el moli de sang on moldre les argiles. Aquestes eren dels voltants de la població, mentre les arenes per a fer esmalts eren d'El Reguero, un mas de Villarluengo. El sulfur de plom, en els últims anys, venia de Linares i La Carolina, mentre l'òxid de coure era de retalls i caldereria vella.

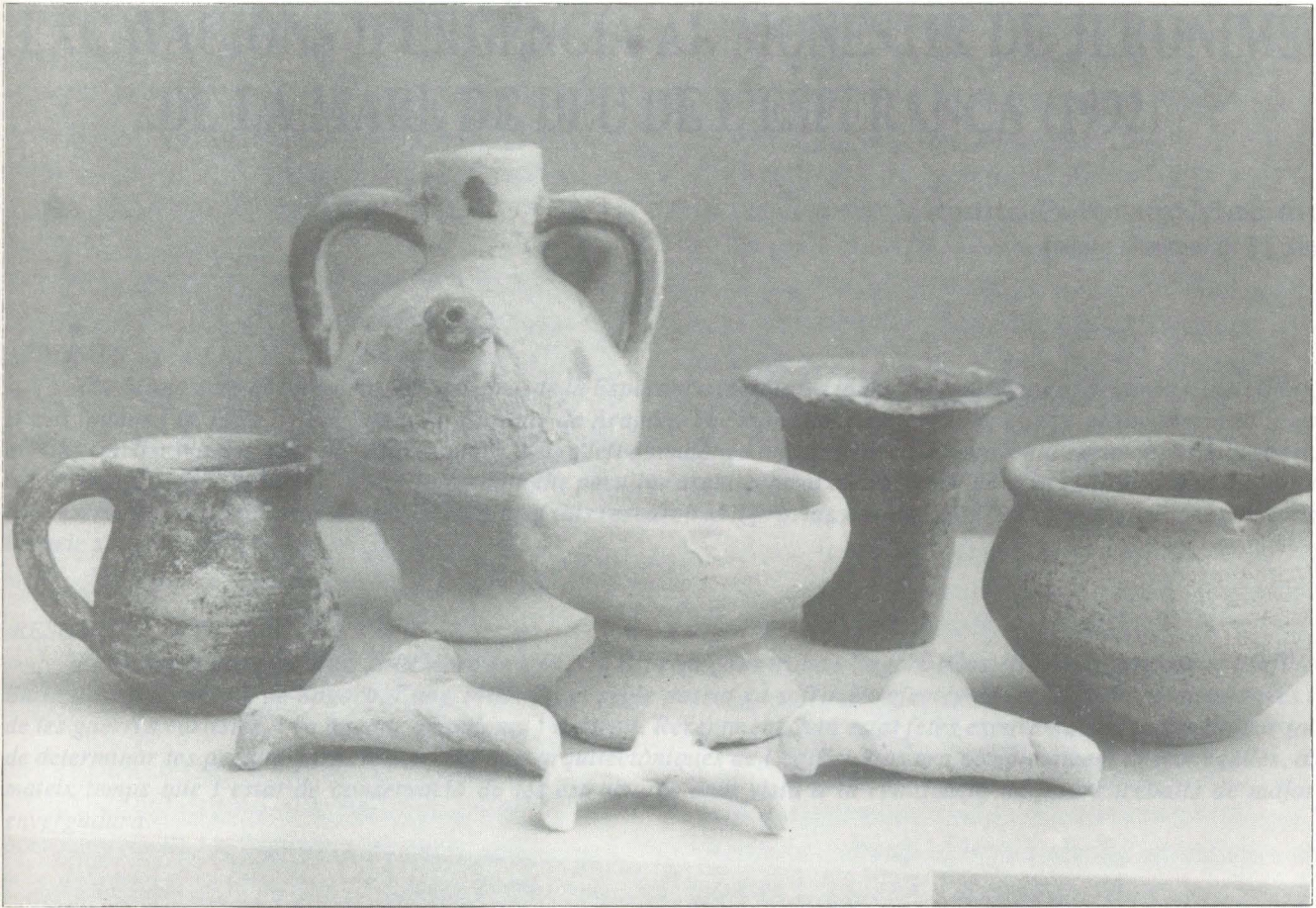
Si fem cas de l'any posat en una peça de prova, en 1961 tancà la darrera terrisseria, amb alguna cuita esporàdica posterior, però sols d'escaldat.

En les terrisseries es feia de tot: «botijos de engaño», «cántaras», «cantaricos», «cantaritas de leche», «cántaros», «cocios», «cuchareros», «escullas», «huchas», «morteros», «platos»,

«queseras», «rosiñoles» (3), «saleros», «tenajas», «tinteros», etc. Una impressió quan coneixes materials, que després confirma un dels «alfareros», és que es feia tot allò que demanava el mercat; paregut ens va passar quan replegàvem informació, amb l'amic Mesado, sobre les terrisseries de Betxí, que van tancar fa més anys, abans de la passada guerra.

Sobre la decoració de les peces, la majoria de les mostres dels testers estan pintades de blau, algunes amb motius vegetals, però no falten testos amb bandes morades. Un testimoni replegat de gent major en 1977 diu que també es feia obra en verd i morat.

Finalment, un treball definitiu sobre les terrisseries d'Olocau s'hauria de fonamentar en l'arxiu municipal, on pareix que es conserva un bon fons documental, i en allò que encara resta de les indústries, com els forns, tallers, etc. També seria possible reunir algun testimoni dels últims terrissers, ara fora del poble.

NOTES

- (1) Així es llig allí, però el cognom viu a hores d'ara és Morraja.
- (2) D'aquest he tret alguna informació i cal agrair-ho.
- (3) Castellanitzen el nom dels «rossinyols», el conegut xiulet de fang que es feia en altres terrisseries, com a Traiguera, Betxí, etc.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

GONZÁLEZ MARTÍ, M. (1927) «Cerámica de Castellón - Olocau del Rey - I» *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, VIII, 213-220.

MADOZ, P. (1849) *Diccionario Geográfico Estadístico Histórico*, XII, 259

MATEU BELLÉS, J. F. (1991) «El viaje de Cavanilles por el Reyno de Valencia (1791-1793)», en "Prólogo» a *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, poblaciones y frutos del Reyno de Valencia*, Publicaciones Caja de Ahorros y Monte de Piedad, Castelló.

EXCAVACIONS D'URGÈNCIA AL MONESTIR DE JERÒNIMS DE LA MARE DE DÉU DE L'ESPERANÇA (1992)

Vicente Palomar Macián

(Museu Municipal de Sogorb)

ABSTRACT

The Monastery of Jerónimos of Nra. Sra. de la Esperança is situated in the surroundings of Segorbe (Castellón). It was founded in 1495 by the Infant D. Enrique de Aragón. The monastery suffered the effects of the disentail laws and the Carlist Wars during the 19th Century, being left abandoned and destroyed. Provisional excavations have been made recently with the aim of determining both the peculiar architectural characteristics of the building and the state of conservation of their structures. The results of this research will provide the basis for future works, more ambitious in their scope.

RESUM

El monestir dels jerònims de la Mare de Déu de l'Esperança es troba a Sogorb (Castelló). Fou fundat per l'infant Enric d'Aragó, senyor de Sogorb, l'any 1495. En el segle passat va sofrir els efectes de les lleis desamotitzadores i de les guerres carlistes, i va quedar abandonat i destruït. Recentment, han estat fetes excavacions d'urgència per tal de determinar les peculiars característiques arquitectòniques de l'edifici, fins ara completament desconegudes, al mateix temps que l'estat de conservació de les estructures amb vista a la realització de futurs treballs de major envergadura.

FUNDACIÓ I EVOLUCIÓ HISTÒRICA DEL MONESTIR (SEGLES XV-XIX)

Les ruïnes del monestir de la Mare de Déu de l'Esperança, pertanyent a l'orde jerònima, es troben a uns quatre quilòmetres de Sogorb, en direcció NO, en el vessant meridional d'un suau turó (el turó de l'Esperança), als peus del qual brolla l'aigua que subministra les poblacions de Sogorb, Navaixes i Altura.

Aquest paratge fou elegit per l'infant Enric d'Aragó i Pimentel, més conegut com a Infant Fortuna, senyor de Sogorb i cosí del rei Ferran el Catòlic, per erigir un monestir de l'orde jerònima en l'any 1495. Les notícies relatives a aquest cenobi són molt escasses, reduïdes a algunes referències de poca extensió contingudes en obres de caràcter més general. Així, en el periòdic sogorbí *El Celtíbero*, publicat durant els anys 1850-1851, un autor anònim va realitzar un breu estudi que desafortunadament va quedar inconclús perquè aquesta publicació va

desaparèixer en la segona remesa del treball. Les notícies aportades fan referència a la fundació del monestir i als problemes plantejats durant els seus primers anys de vida, motivats per no fer-se efectiva la renda fundacional. Amb el títol de «Exmonasterio de La Esperanza», l'article exposa:

«(...) este no fue en un principio sino una ermita de nuestra señora de la Esperanza y Santa Bárbara. Erigiose en Monasterio por los años 1494 o 1495, en tiempo del Infante D. Enrique llamado Fortuna (...). El referido Infante, Señor de Ampurias y de esta Ciudad, con motivo de pasar en esta algunas temporadas, sintiendo una inclinación invencible a oír los oficios divinos en los monasterios de los Gerónimos por la gravedad, pausa y solemnidad que los presidía, concibió el proyecto de erigir el citado monasterio en el mencionado punto, solicitando al efecto del Sumo Pon-

tífice Alejandro VI la correspondiente bula, la cual apenas concedida, tomó aquel posesión en unión de los PP. Fr. Juan Bautista Villarragut, profeso de la Murta y Prior de Santa Engracia en Zaragoza, Fr. Francisco Micó Prior de Gandía. La dotación por de pronto se ciñó a 4.000 ducados anuales, mas luego se amplió con todos los rendimientos del Lugar de Geldo que compró al efecto, y los de varias fincas rústicas que ya poseía en el término de esta Ciudad, habiendo adornado dicho monasterio con doce apóstoles de plata, y varios relicarios guarnecidos de piedras preciosas de inestimable valía.»

(...)

«Los antedichos religiosos se retiraron a sus conventos pasado algún tiempo sin adelantar la cosa, pudiendo decirse en rigor que la obra no principió hasta 1522. Constituyose un espacioso y magnífico claustro con 24 celdas correspondientes, mas la Iglesia no pudo quedar concluida con motivo del fallecimiento del egregio fundador, ocurrido a fines de dicho año; y aunque en su testamento legó muchas joyas de oro y plata para la terminación de la Iglesia, su hijo el Duque D. Alfonso se desentendió de tan sagrada obligación, contentándose con recomendar a su muerte el cumplimiento de la manda antedicha a su Esposa, cuya conducta en este particular fue igual a la de aquel, pues nada hizo sino reproducir a su hijo el Duque D. Francisco el cumplimiento de la voluntad del Infante D. Enrique, que no vino a realizarse sino en 1573, solicitando previamente el digno Duque a la orden de S. Gerónimo dos religiosos entendidos. El General de esta Orden le mandó inmediatamente a los visitadores de la corona de Aragón, y después de muchas conferencias se asignaron al nuevo Monasterio 800 L. de renta anuales, con mas de 400 ducados en metálico; pero muerto a poco el esclarecido cuanto piadoso Duque sin dejar consolidado este asunto, solo quedó para dotación del mo-

nasterio la suma de 450 L. cargadas sobre fincas del lugar de Geldo. Desde la extinción de los conventos, este infeliz ha sufrido varias irrupciones vandálicas: todos sus sólidos materiales han sido *primi capientis...*» (*El Celtíbero*, 1851)

También el bisbe Aguilar, en la seua obra *Noticias de Segorbe y su Obispado* (Asís Aguilar 1889) reproduceix aquesta mateixa notícia, encara que de forma més resumida, mentre que Luis Morro, penitenciari de la Santa Església Catedral de Segorb, en la seua obra *Noticias Históricas sobre la devoción de Segorbe a Ntra. Sra. de la Esperanza* (Morro 1916), ofereix noves dades obtingudes la major part de les vegades de l'Arxiu Catedralici que, aleshores, encara no havia sofert la devastació ocasionada per la guerra civil de 1936-1939. Com aquest mateix autor assenyala,

«...la fundación que se asigna en 1495 no fue en realidad sino un intento de fundación, pues la voluntad de D. Enrique no bastó para hacer efectivas las rentas, que en 1496 hubieron ya de reclamar los Religiosos, ni para dar cima a las obras del convento, que en 1499 abandonaron aquellos con permiso de los superiores de la Orden.

«El Duque de Segorbe, en años posteriores construyó varias dependencias, como el refectorio, librería, etc., mas no logró terminar la Iglesia, ni alcanzó el regreso de la Comunidad a pesar de sus reiteradas gestiones y voluntad, elocuentemente manifestada en el testamento autorizado poco antes de su muerte, ocurrida el 22 de septiembre de 1523, por el cual mandó que continuaran las obras y legó alhajas de plata y oro para el Monasterio.»

Més endavant comenta que

«(...) el Duque D. Francisco (*nét de l'anterior*), animado de más piadosos sentimientos, terminó la obra y consiguió la vuelta de los Religiosos Jerónimos, a quienes asignó nuevas rentas i vió intalados en el Monasterio que desde el principio se

llamó de Nuestra Señora de La Esperanza.»

Així doncs, el monestir tindria importants dificultats en els primers anys de vida perquè la renda fundacional no es feia efectiva, encara que a principi del segle XVII la comunitat estava completament consolidada.

Durant el segle XVIII, el monestir de jerònims de la Mare de Déu de l'Esperança va experimentar un important desenvolupament coincidint en part amb el bisbat de fra Blas de Arganda, profés d'aquesta orde i prior del monestir de l'Escorial entre 1745 i 1753. La petició feta pel govern a través del nunci de Sa Santedat el dia 21 de març de 1764 sobre l'estat de rendes dels convents a Espanya, ens permet conèixer noves dades relatives a aquest període:

«Había entonces en el monasterio 24 religiosos sacerdotes, 7 coristas, 8 legos, 8 donados y 3 pretendientes al hábito. En total, 50 individuos. Las rentas del convento ascendían a 1.266 libras, 9 sueldos y 5 dineros, mientras que lo que pagaba por censos y otros impuestos, mantenimiento de los religiosos, jornales de empleados, etc., ascendía a 1.539 libras, 10 sueldos y 6 dineros en contra de la comunidad. Existía por lo tanto un déficit de 273 libras que la comunidad cubría con limosnas de los fieles o del mejor modo que podía dadas las circunstancias.» (Martín Moreno 1981)

Allarg del segle XIX, el monestir va sofrir el mateix destí que la majoria dels convents espanyols, subjectes a les lleis desamortitzadores que els van privar de béns mobles i immobles i foren causa del seu abandó i la seua ruïna. Suposem que la invasió francesa comportaria el desallotjament de la comunitat, tal i com va ocórrer amb altres monestirs pròxims, com la cartoixa de Val de Cristo o els de franciscans de Sant Blai de Sogorb, encara que els monjos tornarien una altra vegada al monestir després de la contesa.

Posteriorment, el Trienni Lliberal (1820-1823) va originar noves mesures que tendien a aconseguir la desaparició de les ordes religioses. Després del decret de 18 d'octubre d'aquell any,

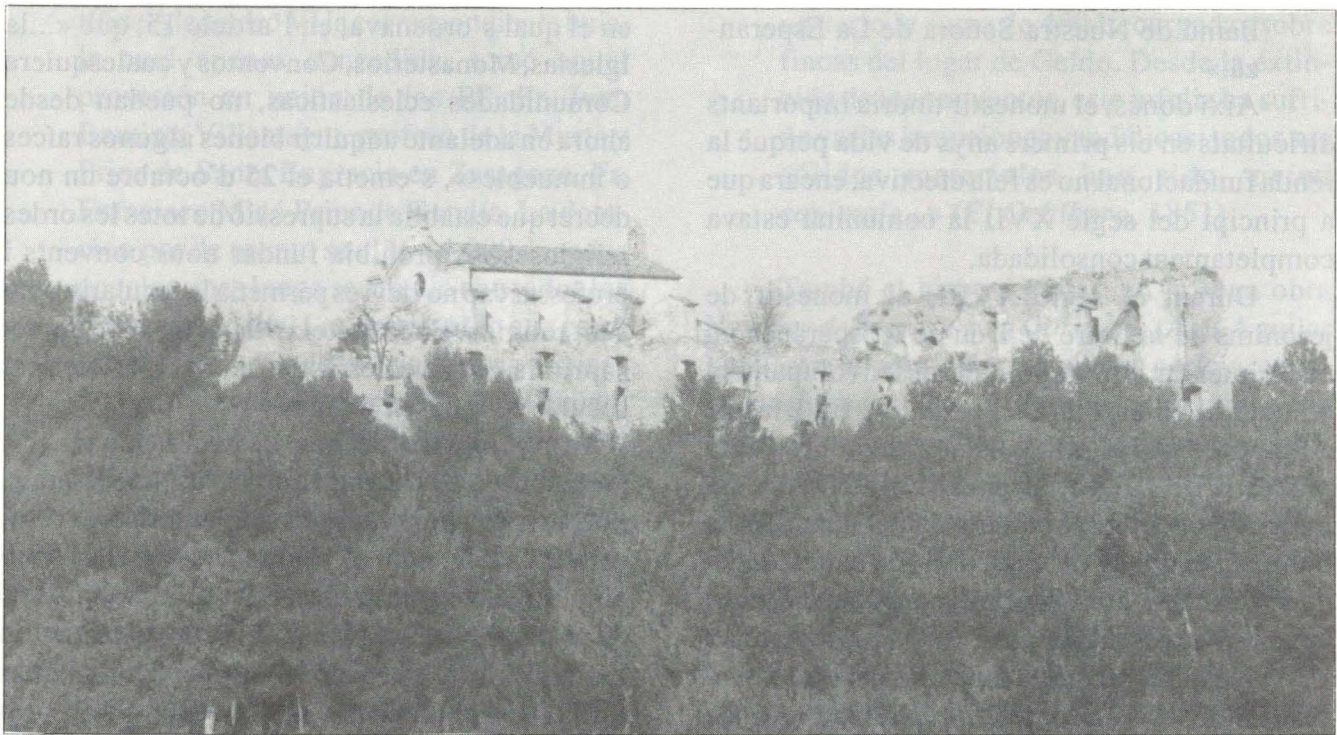
en el qual s'ordenava, en l'article 15, que «...la Iglesias, Monasterios, Conventos y cualesquiera Comunidades eclesiásticas, no puedan desde ahora en adelante adquirir bienes algunos raíces o inmuebles», s'emetia el 25 d'octubre un nou decret que establia la supressió de totes les ordes religioses, es prohibia fundar nous convents i professar cap novici i es permetia la secularització a tot religiós. En la mateixa data, un altre decret suprimia el fur eclesiàstic, tant per al clericat secular com per al regular.

Aconseguit de nou el poder pel rei, l'1 d'octubre de 1823 firmava el decret que declarava nuls i sense valor els actes de l'anterior govern, restaurant de nou el règim absolutista. Amb això, quedaven reestablertes les ordes religioses. Això no obstant, gran part dels convents havien perdut les terres, ara en mans de particulars, i era difícil recuperar-les; d'altres veien arruïnades les seues cases, perduts els objectes sagrats, etc. Les lleis desamortitzadores de 1835 originen una acceleració del procés iniciat el 1808. Toreno, nomenat ministre el 7 de juny de 1835, emet el mes de juliol un decret pel qual se suprimeixen els monestirs que no tinguessen almenys 12 religiosos professors, amb ordre de quedar suprimitos també en endavant aquells altres en els quals els monjos disminuïssen per davall d'aquesta xifra, i els seus béns quedaven aplicats al deute públic.

Mendizábal, finalment, suprimia l'11 d'octubre tots els monestirs i els convents que encara quedaven i posava en venda el 17 de febrer de 1936 «...todos los bienes raíces de cualquiera clase, que hubiesen pertenecido a las Comunidades y corporaciones religiosas extinguidas, y los demás que hayan sido adjudicados a la Nación por cualquier título o motivo».

Els inventaris fets aquell any referits al monestir de la Mare de Déu de l'Esperança, segons reflecteix Morro,

«...fuera de las tierras que no pudieron ocultarse, se limitaron a manifestar unas cuantas casullas y aras, tres cuadros de San Jerónimo, Santa Bárbara y Nuestra Señora del Carmen y algunas cosillas de escaso valor, entre las cuales no estaban

Vista general de les ruïnes del Monestir. Es veu clarament l'Ermita construïda sobre aquestes ruïnes en el segle passat.

incluidos los Apóstoles y otros objetos de plata, de que nos hablan antiguos manuscritos.» (Morro 1916)

No obstant això, el seu abandó potser es va produir encara abans d'aquests moments, ja que, segons sembla, fou convertit en refugi de les partides carlistes i lloc per a pernoctar les forces lliberals en la guerra civil de 1833-1839 (Faus y Faus 1988). Sabem que l'any 1852 el monestir estava totalment arruïnada, i també l'ermita adjacent (Morro 1914) que fou reconstruïda l'any següent pel bisbe Canubio.

EXCAVACIONS D'URGÈNCIA

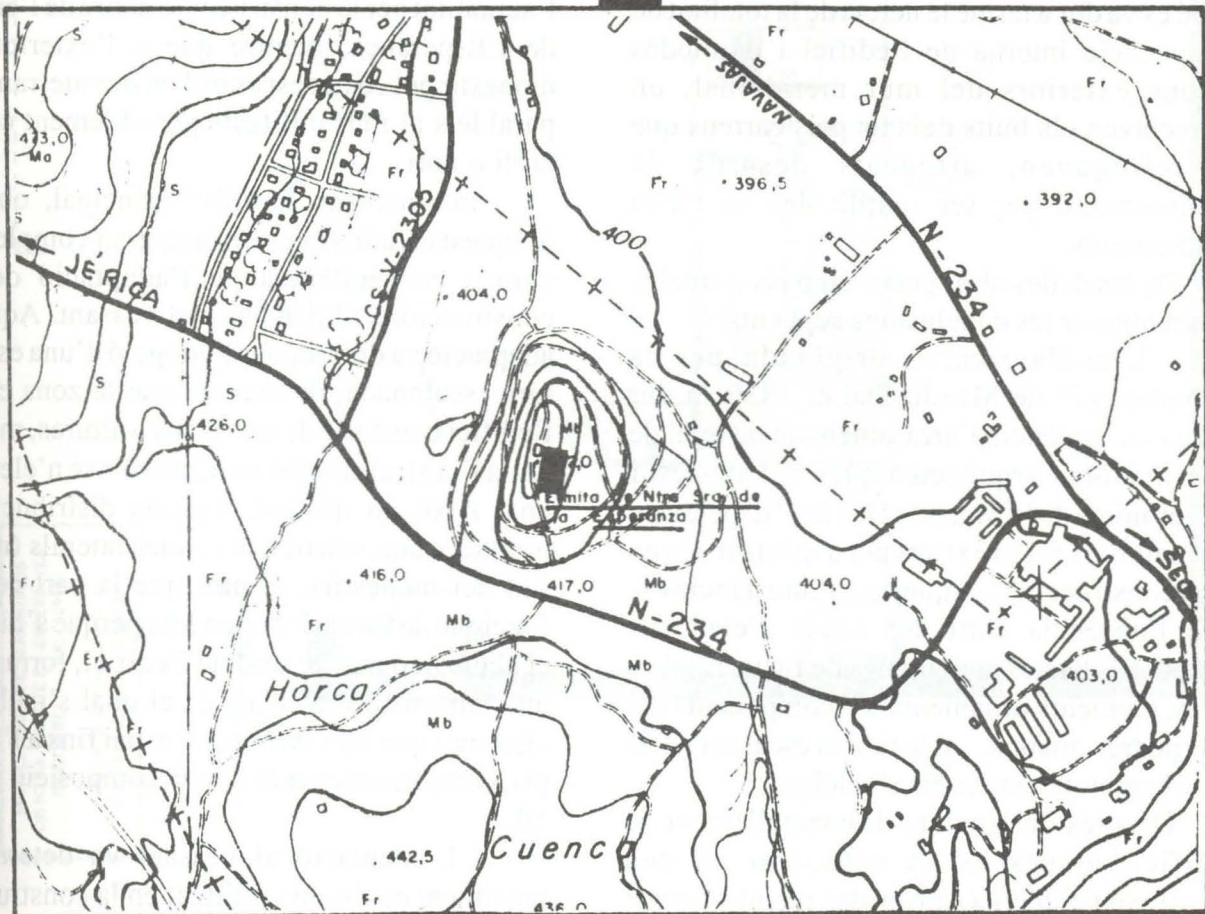
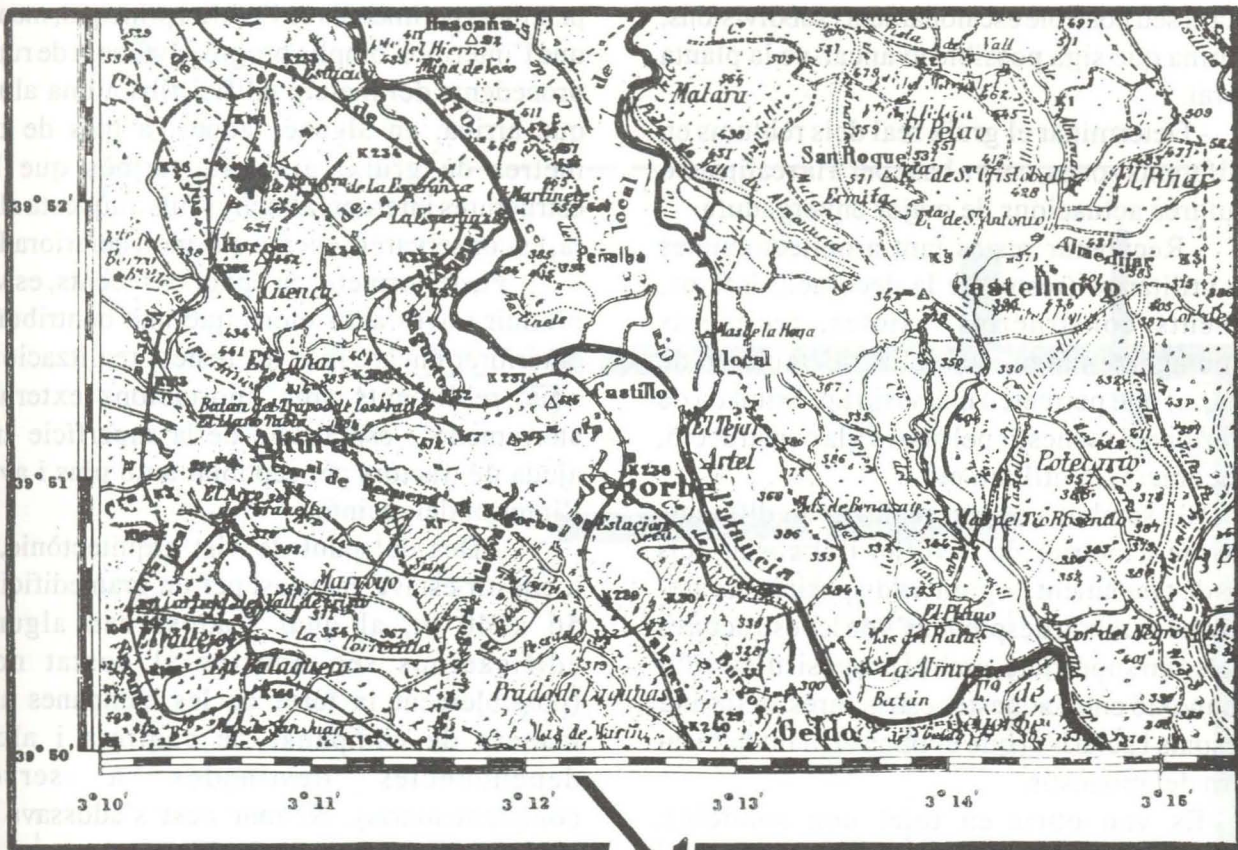
L'estat en què es trobava en els moments previs a les excavacions, al costat de les escasses notícies que esmentàvem al principi, feien difícil reconèixer les estructures del monestir, totalment ple aleshores de runes procedents tant de l'esfondrament del mateix edifici, mancat de bigues i teulades després de l'exclaustració i despulat dels seus materials nobles, com per materials d'enderroc portats des d'altres llocs i aplanats posteriorment per repoblar el lloc amb

pins i avets. Aquesta situació originava un emmascarament total de les estructures i subdivisions internes de l'edifici.

Davant d'aquesta situació, l'Ajuntament de Sogorb va projectar la realització, durant el mes de desembre de 1991, d'obres consistents en el «vallado y limpieza superficial del recinto del Monasterio de Jerónimos de la Esperanza»; per això, fou sol·licitat en el seu moment el corresponent permís de documentació i seguiment arqueològic d'obres per tal de vigilar l'estricta compliment de les normes establertes per a aquest tipus d'edificacions i la possible presència de restes arqueològiques susceptibles de ser recuperades i estudiades. Aquests treballs, els va autoritzar la directora general de Patrimoni Cultural, amb data 03-12-1991, i posteriorment es van ampliar com a excavacions d'urgència, que es van realitzar durant els primers mesos de 1992 amb els objectius següents:

- Determinar el grau de conservació o destrucció de les estructures arquitectòniques del monestir.

- Aconseguir una aproximació a l'estructura interna de l'edifici, especialment pel

que fa al seu possible escalonament i subdivisions, de forma que siga possible avançar-ne la planta general.

- Determinar el gruix real dels reblums en les diferents zones, com a base per a la realització de futures actuacions de major envergadura.

- Recuperar restes tant arquitectòniques com utilitàries (restes de la decoració interna, elements constructius, rajoles, recipients d'emmagatzematge, vaixel·la de taula o de cuina,...) que permeten una visió aproximada de l'interior del monestir pel que fa a la construcció, la decoració, la utilitat, etc.

Els sondeigs es van realitzar en diferents punts de l'interior de l'edifici i al costat dels murs de tancament, seguint la disposició escalonada que pareixia desprendre's de les estructures visibles en superfície, amb el propòsit d'establir la connexió entre aquestes estructures, delimitar els espais i aclarir el que es puga el plantejament intern del monestir.

Es van obrir en total nou sondeigs, anomenats I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII i IX, i també es va dur a terme la neteja de la totalitat de la superfície interna de l'edifici i d'ambdós cantons exteriors del mur meridional, on s'apreciaven els buits deixats pels carreus que les reforçaven, arrancats després de l'exclaustració per ser reutilitzades en altres construccions.

De les dades obtingudes amb els sondeigs podem obtenir les conclusions següents:

- L'exclaustració originada per la desmortització de Mendizábal el 1836 va dur com a conseqüència l'arrasament quasi total de les estructures arquitectòniques del monestir dels jerònims de la Mare de Déu de l'Esperança, i els materials foren extrets per a utilitzar-los en altres construccions. Aquesta circumstància explica l'absència entre les runes d'elements estructurals bàsics com bigues de fusta, rajoles, teules, elements ornamentals o components del mur (pedres, maons,...), la falta o escassetat dels quals hem notat en fer els sondeigs.

Després del gradual desmantellament de l'edifici, només es va conservar en peu parcialment l'anell exterior del recinte format

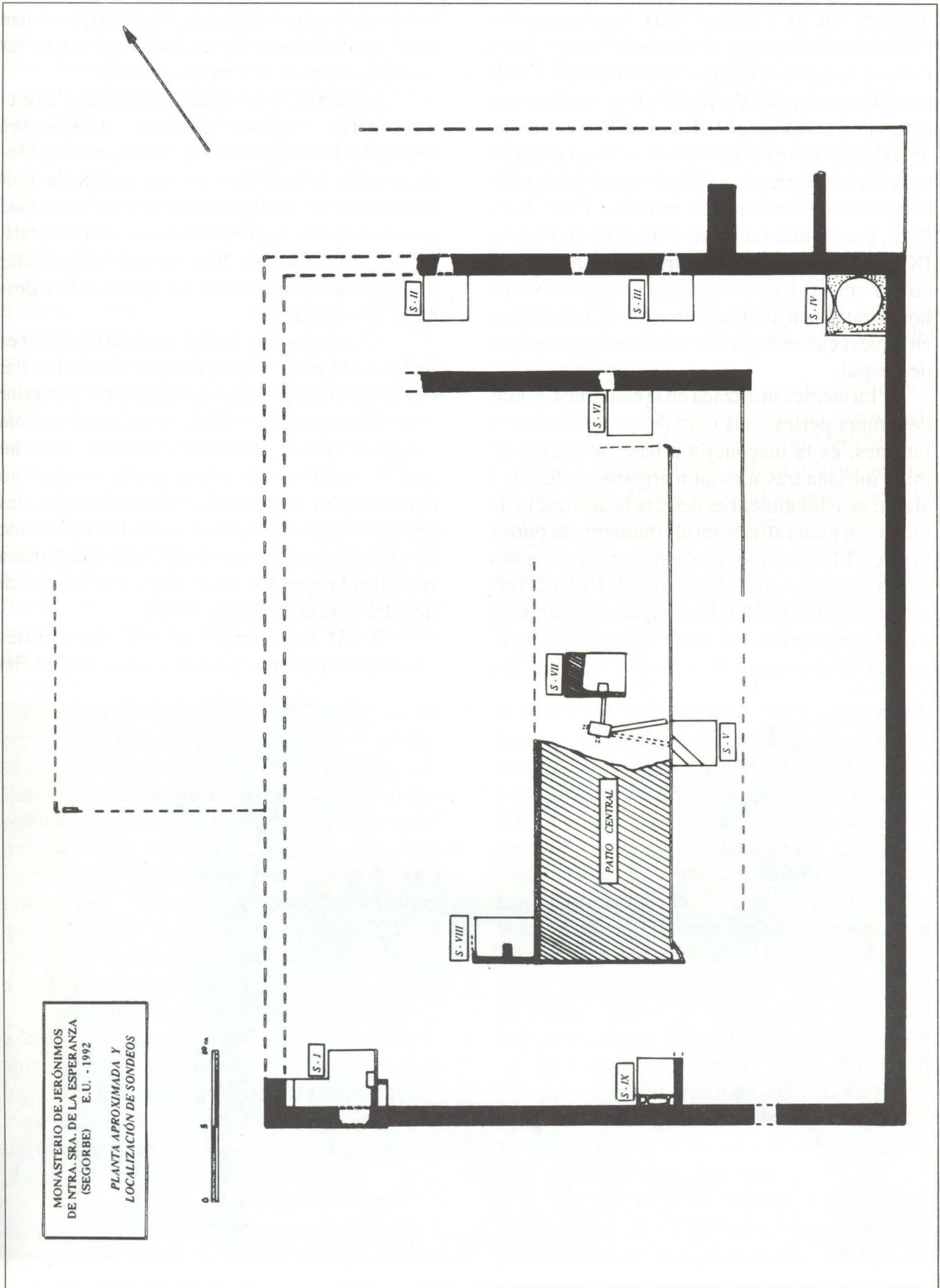
pels murs perimetrals de l'edifici principal, mentre que l'interior s'omplia progressivament de runes procedents del mateix edifici fins a una altura que arriba, en algunes zones, a més de dos metres de gruix; això ha permès que les estructures internes, almenys fins a aquesta altura, es conservaren, encara que molt deteriorades.

Posteriorment, en èpoques recents, es van produir noves actuacions que han contribuït a deteriorar encara més les restes: realització de nous rebliments amb aportacions externes, aterraments i esplanació de la superfície amb ajuda de tractors per repoblar amb pins i avets l'interior del recinte.

- Des del punt de vista arquitectònic, el monestir estava compost per un gran edifici de 56 x 40 m, al qual s'adossaven algunes edificacions secundàries al costat nord (possiblement la torre de les campanes a la manera de campanar de cadireta i altres dependències destinades a serveis complementaris). Al mur oest s'adossava un recinte d'ús incert, pràcticament arrasat en l'actualitat per la construcció a sobre de l'ermita de l'Esperança, mentre que a l'exterior del monestir pel costat est es troben dos aterraments paral·lels al mur utilitzats possiblement com a jardí o hort.

Internament, l'edifici principal, objecte d'aquest estudi, revesteix una gran complexitat com a conseqüència de l'adaptació de les construccions al pendent del vessant. Aquesta adaptació va determinar l'adopció d'una estructura escalonada, de manera que la zona est de l'edifici constaria de tres pisos o altures, mentre que a l'oest, al cim del turó, tan sols se n'elevaria una. Això no obstant, aquesta distribució es produeix únicament a les zones laterals (nord i sud del monestir), mentre que la part central funciona de forma independent perquè s'hi situa el claustre o pati central de l'edifici, format per un aterrament artificial (en el qual s'inclou la cisterna) que elevava aquest espai fins a l'últim pis, complicant encara més la composició general.

L'adaptació al vessant va determinar igualment el sistema utilitzat en la construcció,

detectat en el sondeig VIII, consistent en l'horitzontalització d'algunes zones amb l'elevació de murs de sosteniment en sentit N-S que posteriorment s'omplien amb successives capes de graves i argiles fins a arribar a l'altura desitjada; d'aquesta forma s'aconseguien superfícies aterrades sobre les quals s'alçaven les estructures internes del monestir. En d'altres llocs, per contra, tal i com s'observa al sondeig IX, les dependències es contrueixen directament sobre el terreny natural lleugerament horitzontalitzat amb terra trepitjada, encara que en aquest cas es dega a la mateixa funcionalitat de l'espai.

La tècnica utilitzada en la construcció, tant dels murs perimetrals com de les subdivisions internes, és la maçoneria a base de pedres de mida mitjana travades amb argamassa de calç i arena; ocasionalment es detecta la utilització de maons en punts aïllats, en els muntants de portes i voltes. Els carreus es van reservar per a algunes zones concretes com els cantons de l'edifici i els muntants, llindars i llindes d'algunes portes (com l'accés principal o una clau d'arc conopial recuperada en el sondeig V), i també, suposem, per

a altres estructures nobles de l'edifici que no han estat localitzades a les excavacions o van ser sostretes després de l'exclaustració.

Allarg de la seua dilatada història, l'edifici va sofrir segons sembla nombroses remodelacions, algunes d'una certa envergadura, que es reflecteixen en les restes de mur conservades, especialment al mur est en el qual es van obrir o es van cegar nombrosos finestrals.

- Els sondeigs han permès diferenciar diverses estructures entre les quals podem destacar les següents:

1. La porta principal d'accés al monestir es trobava a la zona més elevada del turó, al costat de l'angle SE, i comunicava directament l'exterior amb l'últim pis de l'edifici. Aquesta porta tenia muntants i llindar de carreus i donava pas a un pati o vestíbul de dimensions encara no determinades, empedrat i amb bancs laterals, des del qual s'accediria a la clausura. En aquest lloc es va localitzar una inscripció funerària romana reutilitzada que ha estat objecte d'un estudi detallat (Arasa, Palomar 1992).

2. Al mur nord s'obrien dues portes xicotetes que comunicaven l'interior de l'edifici

Aspecte de la menjadora localitzat en un dels sondejos.

principal amb les dependències annexes ja assenyalades a l'exterior d'aquest espai, cegades en un moment indeterminat.

3. A l'angle NE, coincidint amb la primera planta de l'edifici (recordem que en aquest costat tindria tres altures), es van trobar dues «basses» de vi, una excavada totalment, construïdes amb rajoles i amb unes dimensions de tres metres de diàmetre per 2,80 de profunditat. La seua presència indica clarament l'existència en aquest espai dels trulls del monestir i probablement d'altres dependències com cuines, rebostos, magatzems i altres serveis complementaris, encara que serien necessàries excavacions més extenses per confirmar aquest aspecte. Al costat d'aquesta zona comença un corredor adosat al mur est, amb arcs apuntats de maçoneria, que comunicaria els laterals nord i sud de l'edifici.

4. Adossada al mur sud, es va localitzar en la segona altura part d'una dependència les característiques de la qual (existència d'una menjadora adossada al mur, pis irregular de terra trepitjada, parets lluides superficialment, ...) assenyalen la situació en aquest lloc dels estables del monestir, als quals s'accediria per una porta secundària localitzada a escassos metres.

5. La part central de l'edifici, finalment, estava ocupada per un pati interior o claustre, construït sobre un aterrament artificial que l'elevava fins a la tercera planta. Al costat (o més probablement a sota) s'hi trobava la cisterna del monestir, amb volta de canó i parets estucades en roig, que emmagatzemava les aigües de pluja procedents de la teulada, recollides per canalons que confluen a un col·lector central de 80 x 110 cm, i 76 cm. de profunditat, amb sobreixidor per a casos d'aportació excessiva.

6. És interessant assenyalar la localització a la tercera planta de l'edifici d'una gran sala amb voltes per aresta adossada al mur nord, de la qual es conserven a la paret algunes restes interessants com diverses mènsules de guix i una trona integrada al mur, que podria correspondre al refectori o l'església del monestir.

- En conjunt, sembla clar, pel que hem exposat, que a les plantes inferiors, menys àmplies i assolellades, es trobarien fonamentalment les

àrees de servei del monestir, com ara els trulls, les cuines, els magatzems, les quadres i altres dependències complementàries.

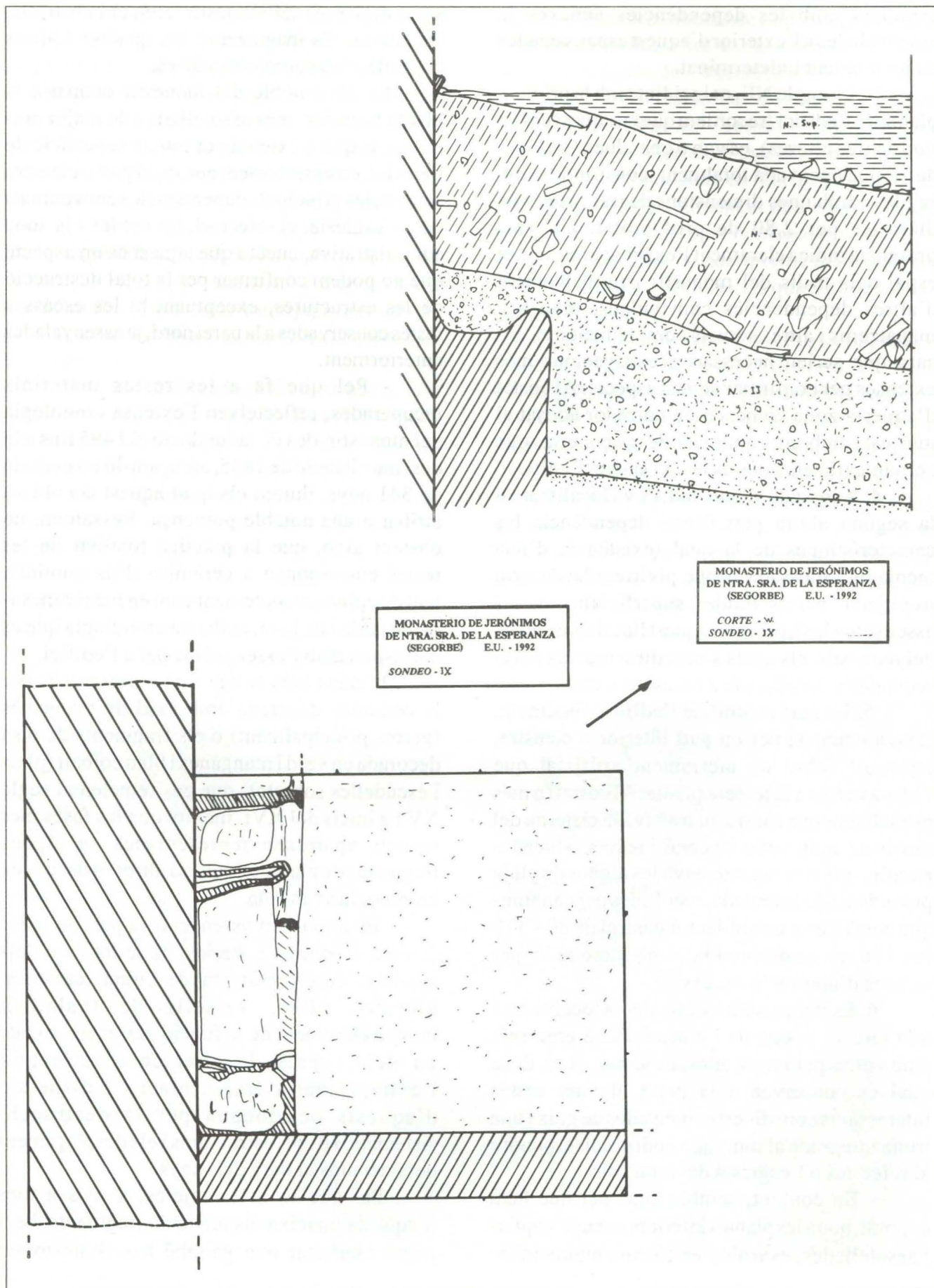
La zona noble del monestir ocuparia la planta superior, més assolellada i de major amplitud, ja que s'extenia per tota la superfície de l'edifici, on es trobarien, entorn al pati o claustre central, les principals dependències conventuals com l'església, el refectori, les cel·les i la zona administrativa, encara que aquest és un aspecte que no podem confirmar per la total destrucció de les estructures, exceptuant-hi les escasses restes conservades a la paret nord, ja assenyalades anteriorment.

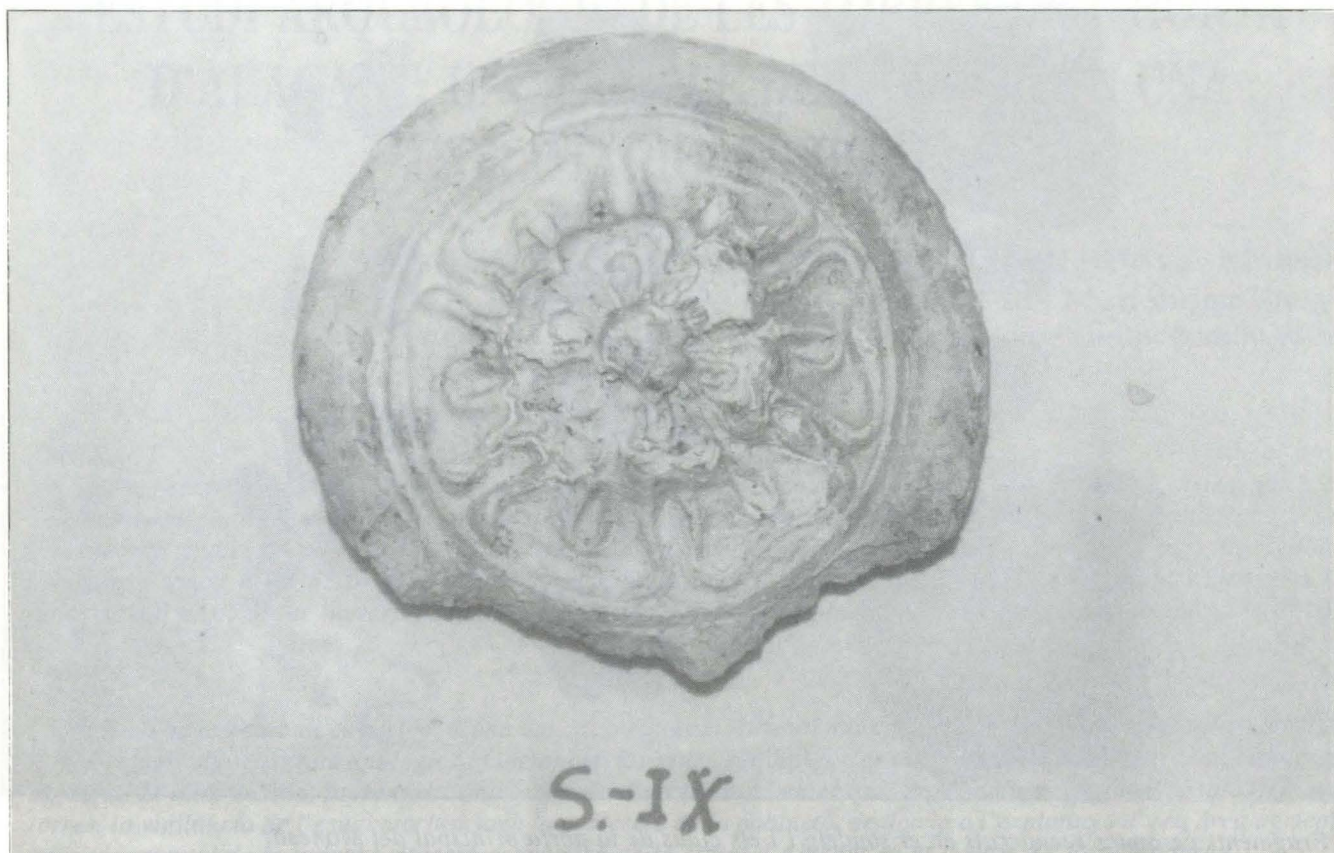
- Pel que fa a les restes materials recuperades, reflecteixen l'extensa cronologia del monestir, des de la fundació el 1495 fins a la desamortització de 1835, abraçant-hi un període de 341 anys, durant els qual aquest cenobi va atribuir a una notable puixança. Ressaltem, no obstant això, que la pràctica totalitat de les restes corresponen a ceràmica d'ús quotidià, tant de cuina i complement com en menor mesura, de taula i de luxe, amb una cronologia que es correspon amb l'assenyalada per a l'edifici.

L'etapa més antiga està representada per la ceràmica decorada amb òxid de manganès (gerres principalment) o els fragments de pisa decorada en verd i manganès i blau colbalt (plats i escudelles sobretot) que ens remetent al segle XV i a inicis del XVI, mentre que les fases més recents apareixen representades en alguns fragments de plats policroms i altres materials de cronologia avançada.

És important assenyalar la presència indistinta d'aquests materials en la totalitat dels sondeigs fets (ceràmica de cuina, cassoles, gibrells, olles, vaixel·la de taula,...), independentment de la funció assignada a cada un dels espais, la qual cosa reflecteix l'extraordinària fragmentació i dispersió d'aquests ocasionada per la destrucció sistemàtica de les estructures i els desplaçament dels rebllums al llarg dels anys.

Pel que fa a les rajoles, a més a més d'aquesta mateixa dispersió de fragments, hem pogut constatar que gairebé han desaparegut

Una de les claus de volta fetes en guix recuperada en el transcurs de les excavacions

totalment *in situ* en els sondeigs fets (exceptuant-hi el sondeig I), i són molt escasses àdhuc entre les runes. Aquesta situació confirma l'alçament sistemàtic dels paviments fet en l'etapa immediata a l'exclaustració per utilitzar-los en altres edificacions. En qualsevol cas, les restes recuperades i les marques conservades en el morter de preparació dels sòls, reflecteixen la utilització majoritària de rajoles bescuitades almenys a les dependències de les plantes inferiors.

Podem suposar que la planta superior, on es trobarien les dependències nobles de l'edifici, estaria dotada de major ornamentació, i hi correspondrien les escasses restes de rajoles decorades recuperades entre les runes. La cronologia d'aquestes rajoles remet al que hem assenyalat anteriorment per al conjunt de materials ceràmics. Hem de destacar l'existència d'una única rajola decorada en blau cobalt representant la flor gòtica o *flor del pensament* (present en

diversos edificis gòtics de la comarca com la cartoixa de Val de Cristo o el castell de Sogorb) i altres policroms que es poden adscriure als segles XVII i XVIII.

Els sondeigs han permès també recuperar alguns altres elements procedents de l'ornamentació interna de l'edifici que, encara que parcialment, ens informen d'aquest aspecte. Bàsicament, aquests han consistit en diverses claus de les voltes que reproduïxen un únic model amb el motiu de la *flor del pensament*, fragments de pilastres, restes de traceria, mènsules i alguns fragments de pintura mural de tipologia barroca, tot això fet en guix.

Des del punt de vista artístic, podem deduir del que s'ha exposat que, com assenyalen les fonts escrites consultades, l'execució de l'obra es va prolongar durant un llarg període de temps, de forma que encara que el projecte es concebís inicialment en un gòtic final (reflectit en la clau d'arc conopial, fragments de traceries, mènsules,

Fragments ceràmics recuperats en el sondeig I i els claus de la porta principal del Monestir

claus, ...), amb el pas dels anys es van incorporar algunes fórmules de llenguatge renaixentista i, àdhuc, barroc. La contínua transformació de les estructures, prefectament visible en la diversitat dels materials utilitzats, i la resta d'evidències

estructurals, reflecteixen que es van portar a terme nombroses adaptacions i reformes al llarg dels seus 300 anys d'història, configurant un edifici certament interessant la valoració definitiva del qual encara està per realitzar.

BIBLIOGRAFIA

ARASA I GIL, F.; PALOMAR MACIÁN, V. (1993): «Nueva inscripción romana de Segorbe (el Alto Palancia)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15. Castelló de la Plana.

ASÍS AGUILAR, F. (1889): *Noticias de Segorbe y su Obispado. Por un sacerdote de la Diócesis*. Impremta de Romaní y Suay. Sogorb.

El Celtíbero. Números 50-51. Tom II. Sogorb, 1851.

FAUS Y FAUS, J. (1988): *Segorbe en el siglo XIX. 1808 - 1902. Síntesis histórica*. Sogorb.

MARTÍN MORENO, E. (1981): *Navajas y su parroquia*. Sogorb.

MORRO, L. (1916): *Noticias históricas sobre la devoción de Segorbe a Ntra. Sra. de La Esperanza*. Sogorb.

MORRO, P. (1914): *El culto a María en la ciudad de Segorbe*. Lleida.

ESTUDI ARQUEOLÒGIC DE LES TORRES DE L'HORTA D'ALACANT: UN EXEMPLE DE DEFENSA EN UNA EXPLOTACIÓ AGRÍCOLA

Francisco Javier Jover Maestre
José Luis Menéndez Fueyo
(Museu Arqueològic Provincial. Alacant)

ABSTRACT

The research attempts to show the geographic setting in which these shelter-towers are found, their typological and functional characteristics, their road system and irrigation area, and their spacial distribution. On the other hand, the research studies the only example of a territory in which are combined by means of a system of towers the vigilance of seaside space with the protection of population, devoted to cultivating an agricultural area, which was the fundamental basis of the powerful economic situation of the city of Alacant in the transition to the Modern Age.

RESUM

Amb aquest treball es pretén, d'una banda, intentar mostrar el marc geogràfic en el qual s'inscriuen aquestes torres-refugi, els seus trets tipològics i funcionals, les seues xarxes viàries i d'irrigació així com la seua distribució espacial. D'altra banda, presentar l'únic exemple d'un territori en el qual es combinen, mitjançant un sistema de torres, la vigilància de l'espai marítim amb la protecció de la població, dedicada a l'explotació d'una àrea agrícola, base fonamental de la puixant situació econòmica de la ciutat d'Alacant en el trànsit a l'Edat Moderna.

«Los moros, viendo que tan pronto como cautivaban a alguien en nuestras playas, acudían sus paisanos y sus parientes a redimirlo dinero en mano, multiplicaron sus incursiones en número alarmante. Tantas y tales fueron las que sufrimos por aquellos años, que en el de 1557, fue preciso pregonar a son de trompeta en Alicante y pueblos de su huerta, un bando del Duque de Maqueda, Lugarteniente General del Reino, ordenando que nadie pernoctase en nuestro campo fuera de las torres o del Monasterio de Santa Faz...»

Figueras Pacheco, MAPA, Leg II, 1, Libro VIII, p. 210

En aquest text, extret de la *Crónica de Alicante* de F. Figueras Pacheco (1957), s'aconsegueix de forma breu i concisa evidenciar la creixent inseguretats que van sofrir les poblacions del litoral alacantí, i per extensió de

tota la Mediterrània espanyola, al llarg del segle XVI, com a conseqüència de les freqüents incursions de pirates barbarescs. Al mateix temps, cal destacar la presència d'una sèrie d'elements constructius —les torres-refugi— que a causa d'aqueixa inestabilitat van caracteritzar el camp alacantí, i es van constituir com el principal document arqueològic per a l'estudi dels problemes que ens ocupen.

Tant dins del marc provincial com dins del País Valencià (JOVER I MENÉNDEZ, 1992, 13-18; SEIJO, 1978), aquest conjunt de torres amb una enorme varietat formal, mètrica i arquitectònica, distribuïdes en un espai geogràfic tan reduït com és l'horta d'Alacant, es constitueix com a un exemple únic. Des de la perspectiva oferida i sense deixar de costat el context històric, pretenem donar a conèixer aquest grup d'edificis, analitzant-los arqueològicament a partir de dades morfo-mètriques i de distribució de les torres, com també de l'estructuració de l'horta.

MARC GEOGRÀFIC

El camp d'Alacant (fig. núm. 1) s'inscriu entre els contraforts meridionals de la serra alcoiana, la Vall del Vinalopó, que en la seua parta baixa s'anomena també Camp d'Elx, i la mar Mediterrània (LÓPEZ, 1978).

Són molts els factors que han influït en l'emplaçament de la ciutat d'Alacant. Si tenim en compte que ha estat fonamentalment un enclavament comercial, la seua òptima situació, les bones temperatures, la facilitat d'accessos i la presència al NW de sols quaternaris, regats des d'època medieval pel riu Montnegre, han estat els elements determinants.

Una anàlisi detallada del camp d'Alacant ens mostra un contrast de relleu diferenciat entre les zones litorals, on se situa Alacant i la seua horta, situada aquesta al NE de la ciutat, i les serres circumdants.

Les planes són superfícies més àmplies, corresponents a glacis quaternaris de suaus pendents que seccionen els sediments blans del cretaci i del triàsic.

Les zones muntanyoses que les envolten, s'alcen de manera brusca al costat de les planes, amb desnivells que superen els 250-300 metres, amb la qual cosa es crea un important sistema de drenatge d'aigües cap al litoral caracteritzat per rambles de forta intensitat horària (GUMUZZIO I MATARREDONA, 1983). Això ha creat un paisatge escorrancat amb l'existència d'una important xarxa de rambles i barrancs —barranc d'Agua Amarga, rambla de las Ovejas, barranc de Babel, etc.— que ha suposat en no poques ocasions problemes als nuclis urbans en moments de grans pluges. En el segle XVI disposem ja de clars exemples que van afectar tant a Alacant, el 1552 (VIRAVENS, 1976, 106), com a Mutxamel, el 1597 (GINER, 1981, 15).

Les planes del riu Sec o Montnegre són un exemple magnífic del con delta. L'àrea tradicional d'horta s'inicia després d'una franja costanera arenosa, ocupada per la platja de Muchavista i Sant Joan, que es veu interrompuda pels promontoris rocosos del cap de les Hortes.

Limitant aquest important àrea plana pel

W es troben les llores de Vilafrancesa: eocèniques les del Garbinet i Redona, aquesta darrera coronada pel miocè i les llores cretàcies. A la costa trobem les miocèniques llores del Faro, l'espada anticlinal de la Serra Grossa i l'escarpat turó del Benacantil.

A continuació hi ha una extensa platja amb altes dunes fins al sortint rocós del cap de Santa Pola.

Com veiem, la diversitat de formes de contacte de les estructures geològiques amb la mar és el tret definitori del litoral alacantí. Es van alternant els espais rocosos, caracteritzats perquè són promontoris sortints, bastant abruptes, amb espais baixos i arenosos, és a dir, cordons litorals de dipòsits, com ara de dunes altes per l'acció del vent. Són els casos de la platja de Sant Joan o d'Aigua Amarga (GUMUZZIO I MATARREDONA, 1983). També s'ha fet possible el tancament i la demarcació d'espais albuferencs en aquests mateixos paratges, com en el cas de l'Albufereta o d'Aigua Amarga. El primer fou definitivament dessecat en aquest segle, mentre que el segon encara s'utilitza com a explotació salinera (BOX, 1987, 177-209).

CONTEXT HISTÒRIC

Precisament, tenint en compte aquest espai geogràfic com a marc de referència on Alacant es constitueix en centre d'una important densitat demogràfica, constatem la presència d'un bon nombre de torres alçades a l'horta d'Alacant durant el segle XVI. Això no obstant, per poder-ne entendre correctament el significat cal tenir en compte el context històric, el poblament de la zona i les característiques de l'horta on se situen.

Una constant en el poblament d'aquest àrea des d'època islàmica ha estat l'íntima relació que hi ha entre la Medina Laqant —Alacant—, nucli tardoromà, que en una data imprecisa, després del Pacte de Tudmir, va passar a convertir-se en enclavament islàmic (AZUAR, 1990; ROSSER, 1990, 28-29) i un bon nombre d'alqueries —Mutxamel, Sant Joan, Cotella, etc.— àmpliament distribuïdes per l'anomenada Horta de Baix. La seua existència durant l'edat

mitjana i moderna ha estat íntimament unida, ja que les terres han pertangut en la seua majoria a propietaris —noblesa titulada, cavallers, ciutadans, ordes religioses, camperols— que residien a la ciutat d'Alacant i que la diversitat productiva obtinguda es destinava sia al consum de la població sia a l'exportació pel port, la qual cosa va motivar una íntima interdependència econòmica.

Després de la conquesta cristiana —encara que en menor mesura durant el segle XIV— la zona es va veure afavorida per un augment poblacional i per un important auge econòmic, fruit de l'assentament de noves gentes, de l'ampliació de la zona cultivable a l'horta i d'una important expansió comercial. A Alacant es va haver d'habilitar més espai habitable mitjançant la creació d'un segon recinte de muralla, acabat a finals del segle XIV. I, al mateix temps, algunes de les alqueries de l'horta es van convertir en poblets de certa importància, destacant-hi Mutxamel, Sant Joan o Benimagrell, al costat d'un important poblament dispers. Tot això va significar que el 1490 Ferran II el Catòlic concedira a Alacant la categoria de ciutat; des d'aquest moment és la quarta població del regne en nombre d'habitants (ALBEROLA, 1990, 10; HINOJOSA, 1990, 352).

Això no obstant, el màxim esplendor el va tenir a partir del segle XVI, quan es va afirmar plenament com a enclavament portuari, i els poblets de l'horta van adquirir plenament la categoria de municipis independents a finals de la centúria.

Tanmateix, durant aquest segle es va produir un augment de la inestabilitat al litoral mediterrani espanyol a causa de l'alçament del poder turc otomà contra la supremacia de l'emperador a Europa i que sorgeixen estats al nord d'Àfrica, fruit de l'establiment d'esquadres de pirates barbarescs. Nombrosos atacs i incursions sobre enclavaments de població peninsulars van obligar a posar en funcionament un pla estratègic de direcció estatal per a la fortificació del litoral (BEVIA I CAMARERO, 1987; 1988, 25-36; 1991, 213-235).

Aquestes mesures van consistir en la millora

de les defenses de les places de la costa, l'alçament de fortins als llocs estratègics i desprotegits, sia per defensar la costa sia per al control de la població morisca; també la creació d'una xarxa de talaies o torres amb l'objecte de vigilar i avisar de la presència enemiga.

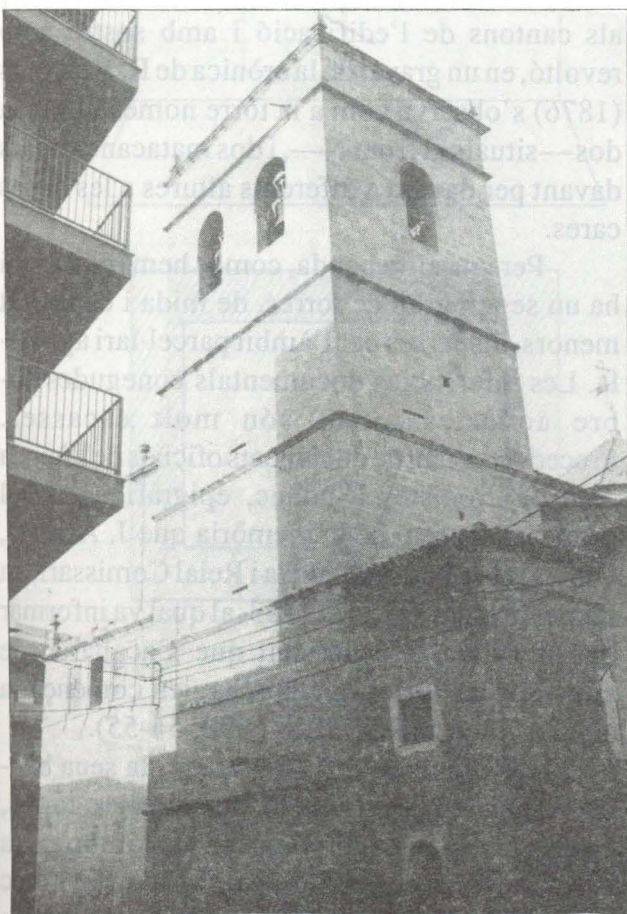
Alacant, per la seua banda, es va veure protegida amb el reforçament del segon recinte de muralla, justament després que Barbarroja arrasara Gibraltar el 1529 (ROSSER, 1990, 48). També es va crear una tercera muralla que, iniciada en la dècada dels trenta sota la direcció de l'enginyer Joan Cervelló, es va acabar a finals del segle, després de les propostes i insistències perquè es finalitzara del duc de Calàbria i del duc de Maqueda en un primer període d'intervencions, dels treballs de Juan Bautista Calvi en els anys seixanta i d'un tercer període d'actuacions sota la concepció de Vespasiano Gonzaga, virrei de València (RAMOS, 1984, 83-104; BEVIA I CAMARERO, 1988; 1991, 213-235; ROSSER, 1990, 49).

Amb aquesta muralla es va aconseguir millorar el sistema defensiu de la plaça d'Alacant, però la població de l'horta va continuar igual de desprotegida, tal i com ho demostren els successius atacs a què es va veure sotmesa. Els cronistes d'Alacant en destaquen tres: el primer, el produït el 17 de març de 1540 al Santuari de la Santa Verònica, que es va fer amb l'objecte de capturar presoners (VIRAVENS, 1976, 102-103); l'atac més violent, potser, fou el del pirata Dragut el 24 de març de 1550, recollit per diversos cronistes, en el qual, amb 27 vaixells, va atacar la vila de Sant Joan i va saquejar moltes cases i va capturar 13 persones (BENDICHO, 1991, 791; ESCOLANO, 1965, 36; VIRAVENS, 1976, 102-103; PASTOR DE LA ROCA, 1854, 162-163); i, finalment, coneixem l'existència d'un atac produït el 8 de setembre de 1557, en el qual 14 galeres de moros van assaltar la partida de l'Albufereta, encara que foren rebutjats per la població (FIGUERAS PACHECO, 1923, 210; BENDICHO, 1991, 791). Aquests repetits atacs i altres més segures tentatives van comportar la implantació d'una organització defensiva per a la zona.

EL SISTEMA DEFENSIU DE L'HORTA D'ALACANT

Les dades sobre el poblament a l'horta durant el segle XVI, estudiats per BERNABÉ (1990, 1-36), ens mostra una important densitat, tant concentrada en poblets com dispersa per diferents partides rurals. La proximitat a la costa, la riquesa econòmica de la zona i les facilitats que el litoral ofería als corsaris per atracar, va ocasionar que fos un espai repetidament saquejat.

El registre de 23 torres —3 ja desaparegudes— àmpliament distribuïdes tant als nuclis de població com a les diverses partides rurals, ens va animar a comprovar si la construcció responia a la creació d'un sistema defensiu planificat. En aquest sentit, l'única cosa que ens pot ajudar a corroborar-ho és, per una banda, l'anàlisi de les característiques de les torres, i, per una altra, la relació entre aquestes i l'estructuració de l'horta.

Vista general de la Torre de Mutxamel

CARACTERÍSTIQUES TIPOLÒGIQUES

Les anàlisis tipològiques aplicades a aquests edificis han permès corroborar la seua funcionalitat a partir de la constatació d'elements de clara concepció defensiva. Les característiques morfològiques, arquitectòniques i poliorcètiques i la situació espacial són la base fonamental que estem conjugant en aquesta investigació.

En aquest sentit, en una primera aproximació hem diferenciat entre les situades dins dels nuclis de població o associades a edificis d'importància i les aïllades i àmpliament distribuïdes per tot l'espai d'explotació agrícola.

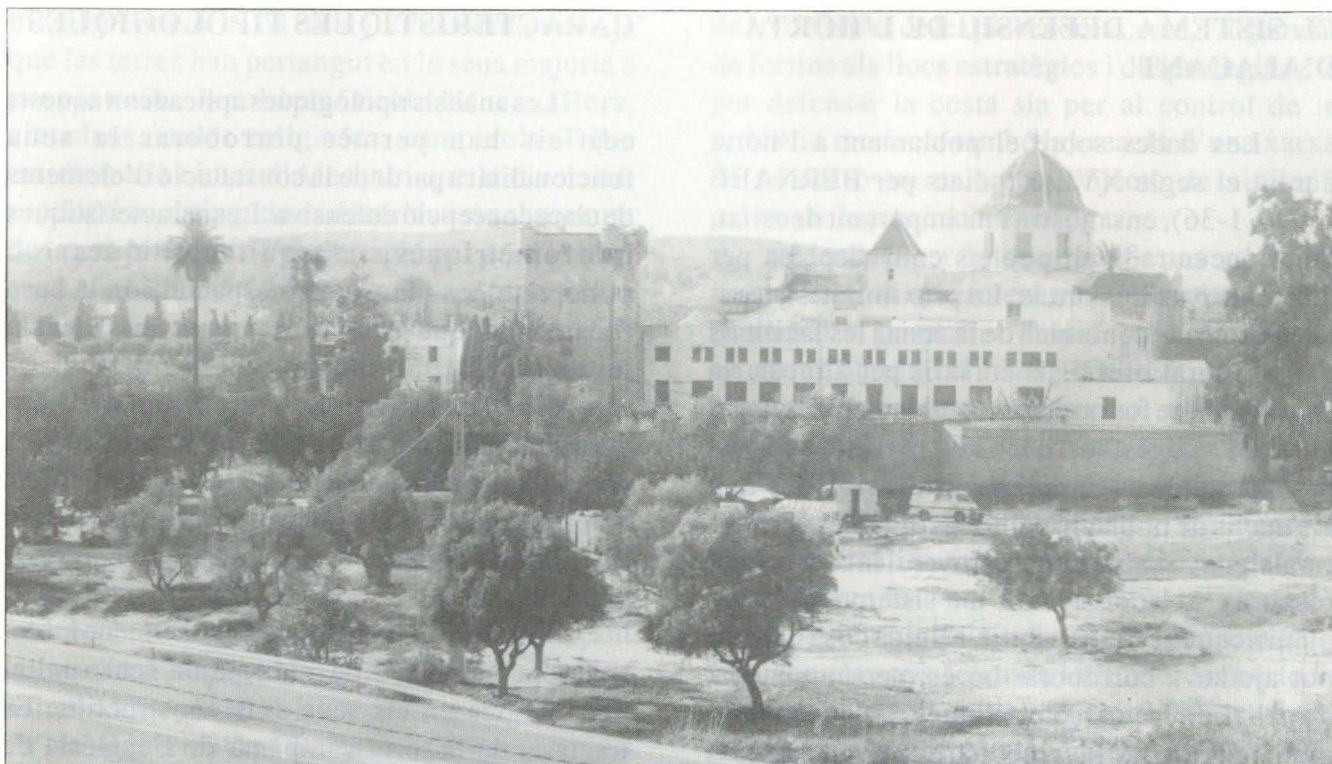
En el primer grup, el de menor nombre, tindríem dues torres de mida major, sense unitat morfològica en els seus trets constructius. Es tractaria de la torre-campanar de l'església de Mutxamel i la torre del Monestir de la Verònica, situat a l'actual nucli de Santa Faç.

La torre de Mutxamel, de la qual el cronista R. Viravens (1976 [1876], 55; GINER, 1981, 14) diu que fou alçada el 1513, està situada en ple centre urbà, és de planta rectangular, amb morfologia prismàtica de quatre altures, subdividides per motlures sortints. Es troba construïda en carreus llaurats, disposats en filades horitzontals i travats amb morter de calç. Cal assenyalar que és l'única torre que presenta, a la part inferior, carreus amb signes lapidaris.

A més a més, almenys en tres cares exemptes hem detectat la presència de troneres rectangulars, construïdes en cinc peces de carreus, que se situen en totes les altures i sempre centrades en cada una de les cares.

Cal destacar que a l'interior de la primera planta trobem una coberta de volta, assentada sobre una motllura de planta exagonal. La resta d'altures també presenten cobertes de volta a base d'arcs entrellaçats i agafats amb una clau de clar matís baixmedieval.

Segons sembla, es tractaria d'una torre exempta construïda amb anterioritat a l'església, a la qual es troba adossada actualment. Les seues transformacions més importants es degueren

Vista general del Monestir i Torre de Santa Faç

produir quan es va realitzar la integració com a campanar de l'església.

De la torre del Monestir de la Santa Faç sabem, a través dels cronistes, que ja estava iniciada la construcció el 1557 (BENDICHO, 1960, 50; VIRAVENS, 1976 [1876], 102-103), encara que no es va acabar definitivament fins entrada la dècada dels vuitanta. Recentment, algun autor ha considerat la data com la finalització d'una segona torre de la qual no en tenim constància (CUTILLAS, 1993, 2).

La torre s'integra actualment en el monestir perquè, com va assenyalar V. Bendicho, en el moment de la construcció es va situar «al lado del combento con puente levadizo desde el dormitorio» (1960, 281); la planta és rectangular, de morfologia de tronc de piràmide, de quatre altures, construïda en maçoneria de mida mitjana, travada amb morter de calç amb reforç de carreus als cantons i elements ornamentals, com ara finestres, matacans, cornisa i quatre cassetons amatacanats.

Encara que actualment presenta a l'última planta cassetons de planta quasi circular, adossats

als cantons de l'edificació i amb sostre amb revoltó, en un gravat de la crònica de R. Viravens (1876) s'observa com a la torre només hi havia dos —situats al front N—, i dos matacans situats davant per davant a diferents altures a les altres cares.

Per una altra banda, com ja hem indicat, hi ha un segon grup de torres, de mida i capacitat menors, disperses per l'àmbit parcel·lari agrícola. Les referències documentals conegudes sobre aquestes torres són molt escasses. Procedeixen tant de documents oficials de l'època com de cronistes i, àdhuc, epigràfiques. Del primer disposem de la memòria que J. Arrufat, Oïdor de la Reial Audiència i Reial Comissari, va fer per mandat del rei el 1553, al qual va informar que hi havia la necessitat que s'acabaren de construir les torres que ja s'havien començat a alçar a l'horta (ROSSES, 1990, 54-55).

Els cronistes de la ciutat, per la seua banda, esmenten l'existència de diverses torres, entre les quals destaca la Maimona, ja desapareguda, com a lloc de refugi davant l'atac de 1550 (BENDICHO, 1991, II, 791;

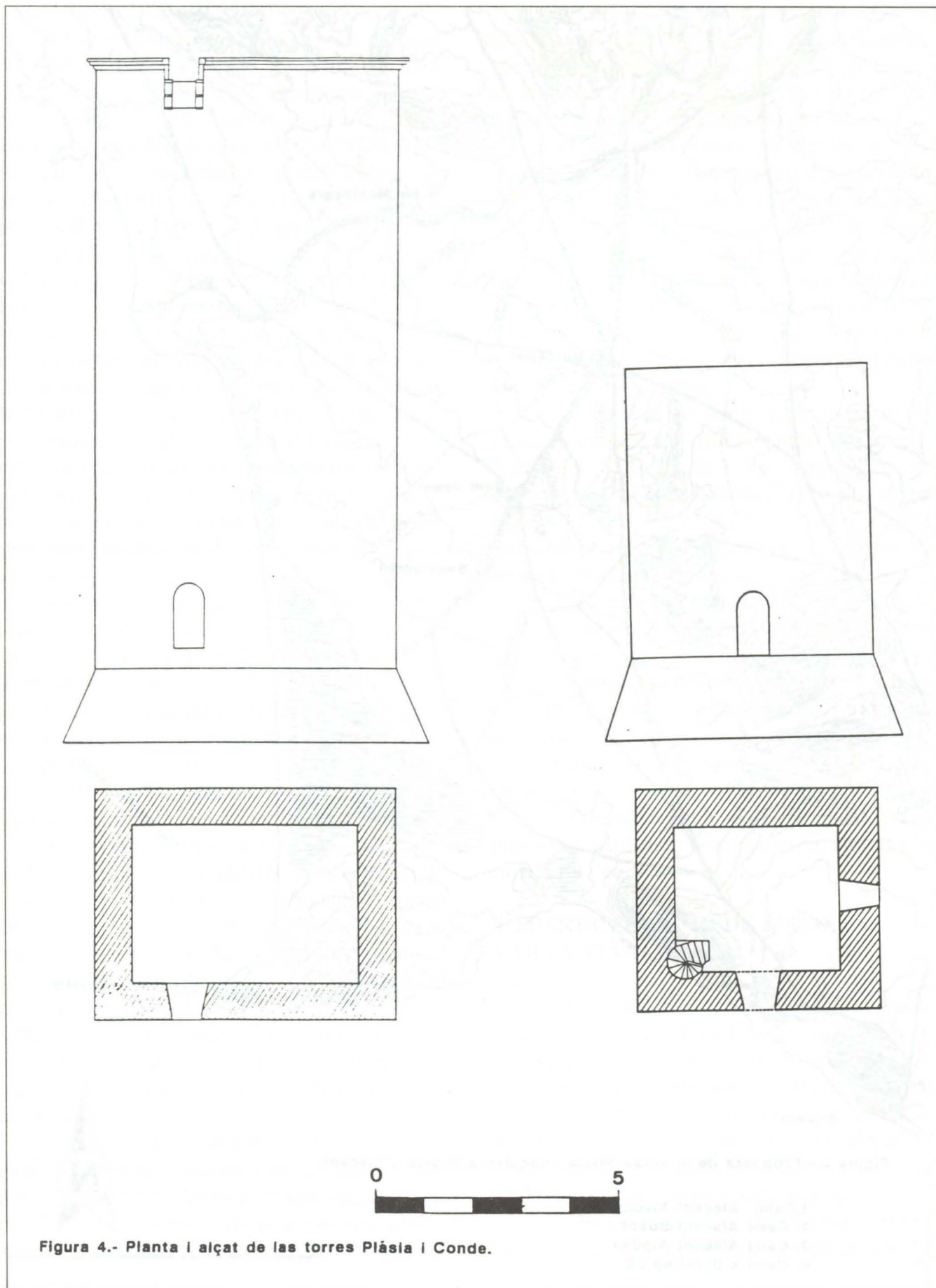

Figura 4.- Planta i alçat de las torres Plàsia i Conde.

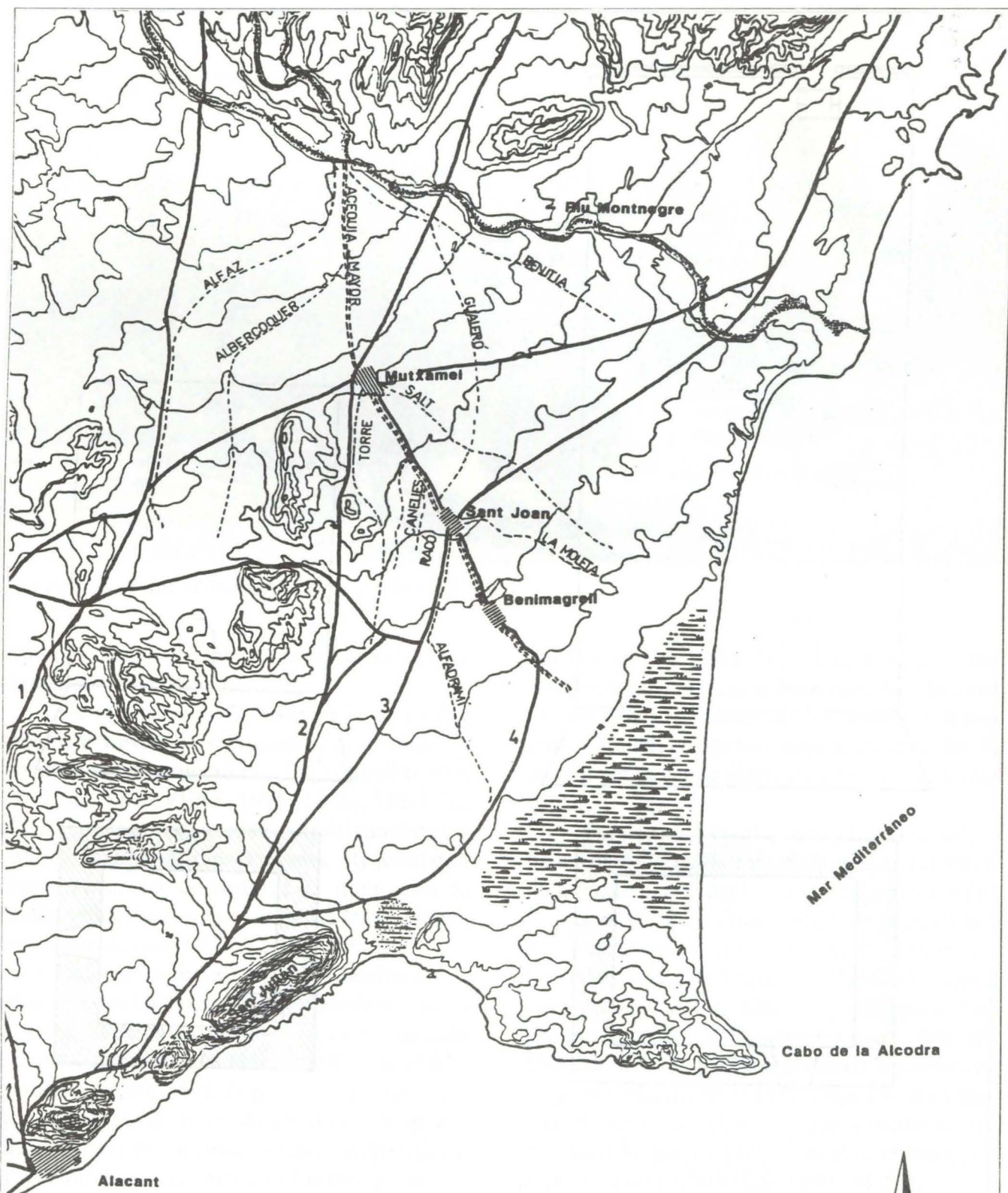

Figura 2.- Proposta de la xarxa viària i sèquies a l'horta d'Alacant.

- 1. Camí Alacant-Xixona
- 2. Camí Alacant-Busot
- 3. Camí Alacant-Aigües
- 4. Camí a Benimagrell

VIRAVENS, 1976, 102-103).

Les altres citacions es refereixen a l'atac de 1557, en què s'esmenten la torre de Nicolàs Pina, en l'actual partida de l'Albufereta, lloc on es va donar mort a T. Llofriu, i la Torre Roxa, que fou bombardejada sense èxit (BENDICHO, 1991, II, 791). A més d'aquestes dades, l'anàlisi de les característiques morfològiques ens ha permès distingir tres tipus de torre.

El primer, del qual només hi ha una torre —Ansaldo—, es tracta d'un edifici, de planta quadrada —3,80 x 3,80 metres— de morfologia prismàtica, de tres altures, construïda en maçoneria de mida mitjana i xicoteta, amb reforç de carreus als cantons. L'altura aproximada és de 10,20 metres, encara que actualment presenta un coronament molt transformat. És significativa la presència de xicotetes troneres a parells, en cada altura i a les cares exemptes de la torre.

Actualment es troba adossada a una finca abandonada pel costat W, lloc on tindria l'accés a l'interior.

El segon grup tipològic es caracteritza perquè són edificis de planta rectangular —la torre Consomina, Plasia, Conde, Boter, Reixas, Salafranca, Bonanza, Picó, Sarrió i Don García— amb diversitat tipomètrica de 4,51 x 5 fins a 5,95 x 6,90 metres, de morfologia prismàtica amb altures compreses entre els 7,66 i els 14,20 metres, distribuïdes entre tres i quatre altures, algunes amb soterrani a l'interior (fig. núm. 4).

Estan construïdes tant en maçoneria de mida mitjana i xicoteta, amb reforç de carreus als cantons, portes i elements ornamentals, com tota amb carreus —la torre el Ciprés— o amb carreus —la torre Sarrió. Totes presenten com a tret comú i diferenciador amb la resta la presència de base alamborada, massissa, entre 1,50 i 1,80 metres d'altura i dimensions variades a la base de 5,60 x 6,59 fins als 7,06 x 7,10 metres, construïda de forma anàloga a la resta de la torre.

Els accessos es troben en alt, justament quan acaba el talús, construïts en carreus provists d'arc de mig punt i situats en la seua majoria a la cara W. Solen ser de dimensions reduïdes, sense superar 1,20 metres d'altura i els 0,70 d'amplària.

Com a elements ornamentals cal destacar que algunes presenten una cornisa en motllura com a coronament. L'única que, a més, presenta un matacà de carreus sostingut per permòdols llaurats coronant l'edifici és la torre Plasia.

Les característiques de l'interior ens mostren la presència de punts de porta, escala de caragol per a accedir als pisos superiors, una sostrada adovellada amb travessers de fusta i finestres rectangulars xicotetes construïdes en carreus. L'única torre que reflecteix fidelment aquestes característiques és la torre Boter, on, a més, s'observa la presència d'una trampa per a accedir al soterrani, situada a la primera planta sota l'escala de caragol.

I, finalment, un tercer tipus de torre de planta rectangular —torres Soto, la Cadena, Alameda, Villagarcía i las Águilas—, de morfologia de tronc de piràmide, amb dimensions entre 4 x 4,90 i 5,90 x 6, 10 metres, amb una altura mitjana al voltant dels 13 metres, distribuïts en tres o quatre altures, amb un soterrani a l'interior. Estan construïdes en carreus, disposats a través i travats amb morter de calç.

Es caracteritzen, a més, per la substitució de la base alamborada per un plint massís, també en carreus amb presència de motllura i de dimensions entre 5,90 x 6,82 i 6,60 x 7 metres. Les torres es troben coronades, igual que la resta, per una cornisa amb doble motllura en carreus. Presenten també accés en altura, estan provists d'arc de mig punt en carreus situats a la cara W de l'edifici.

L'ESTRUCTURACIÓ DE L'HORTA: XARXA VIÀRIA I SÈQUIES

L'horta d'Alacant, com ja hem vist, és un extens pla situat al NE de la ciutat, a 4-10 km de distància, i abraça una superfície superior a les 3.000 hectàrees. Actualment hi trobem una xarxa de camins —principals i secundaris— que porten des d'Alacant a totes les poblacions de l'horta, molts dels quals ja existien en el segle XVI, i tenen l'origen en època islàmica.

La documentació que disposem per al seu estudi no és molt abundant. Comptem, com a

Croquis de situació de l'horta d'Alacant fet per Joan Baptista Antonelli (1585) on s'assenyalen els camins principals

base principal, d'un gravat de l'enginyer J.B. Antonelli, de la segona meitat del segle XVI (1585), on apareixen tots els camins principals. També disposem de diverses cròniques — Bendicho, Viravens, Pastor de la Roca—, la toponímia, la cartografia del Servei Geogràfic de l'Exèrcit, la fotografia aèria i el nostre treball de camp, que ens han servit per a verificar moltes dades (fig. núm. 2).

Així doncs, podem assegurar l'existència de dos eixos fonamentals que, passant per l'horta, permetien la comunicació d'Alacant amb poblacions del nord de la província. El primer ix del Portal de l'Horta i es dirigeix a Xixona, vorejant les llomes de Vilafranesa i Garbinet per la part occidental. El segon, amb eixida des del mateix lloc, rodejant el turó del Benacantil pel costat nord i seguint les faltes de la serra de Sant Julià, es dirigeix a Busot, travessant la Condomina sense entrar directament a la població de Mutxamel. Aquest camí es bifurca amb

direcció a Aigües de Busot, passant per la vila de Sant Joan.

Hi ha altres camins secundaris que connecten les diferents poblacions de l'horta amb els vials principals. En aquest sentit, és fonamental el camí que, partint del que comunica Alacant amb Aigües de Busot, es dirigeix a Benimagrell vorejant l'Albufereta i la Condomina en la seua part oriental. Des d'aquesta població, arriba a Mutxamel passant per Sant Joan.

A més a més, observem la presència d'un camí transversal que, venint des d'Agost, es bifurca. El primer, el meridional, connecta els tres vials principals passant pel Monestir de la Verònica de Santa Faç; el septentrional connecta també els tres principals i passa per la població de Mutxamel.

Fins ací el que coneixem pel gravat de l'enginyer J.B. Antonelli i les cròniques de la ciutat. No obstant això, la nostra observació de camp ens ha permès identificar altres camins

secundaris o sendes que amplien l'estructura viària coneguda fins ara a l'horta. Partint del camí a Benimagrell trobem tres ramals que caldria afegir als ja esmentats. El primer, el més occidental, és conegut com el «camí Vell a Benimagrell»; el segon, del qual no hi ha referència toponímica, però sí arqueològica, ix de l'anterior i connecta amb el camí a Benimagrell; i, finalment, el tercer que, vorejant la llacuna de l'Albufereta i el tossal de Manises, es dirigeix al cap de l'Alcodra.

I, per una altra banda, també tenim constància de l'existència d'altres tres camins que, seguint el curs de les sèquies, connecten transversalment amb els principals. És el cas de la sèquia de la Torre, la del Salt i el ramal d'Alfadramí a l'altura de la torre Soto.

Un altre aspecte important és la possible relació que es pot establir entre les torres i la xarxa de sèquies. L'horta, com s'ha posat de manifest en alguns treballs, és un secà millorat mitjançant regadiu; aquest plantejament va sorgir en època islàmica (GUTIERREZ, 1990, 151-177; ALBEROLA, 1990, 261-300)

El sistema de reg ha consistit en l'aprofitament de l'aigua del riu Montnegre mitjançant la creació d'un assut—antic assut de Mutxamael— que ha permès la canalització d'aigües cap als camps de conreu a partir d'una xarxa jeràrquica de sèquies (GUTIERREZ, 1990, 151-177).

La configuració actual de la xarxa ha estat fruit de diverses i successives ampliacions que s'han fet segons va anar sorgint la necessitat. Encara que la sèquia Major, que exia de l'assut de Mutxamael i arribava fins a Sant Joan, fou l'eix fonamental des d'època islàmica, molt possiblement, a finals del segle XIV es va aconseguir reforçar el regadiu de les zones més allunyades d'aquesta àrea mitjançant la creació d'un nou assut al sud de l'anterior —assut de Sant Joan— i la sèquia del Gualeró.

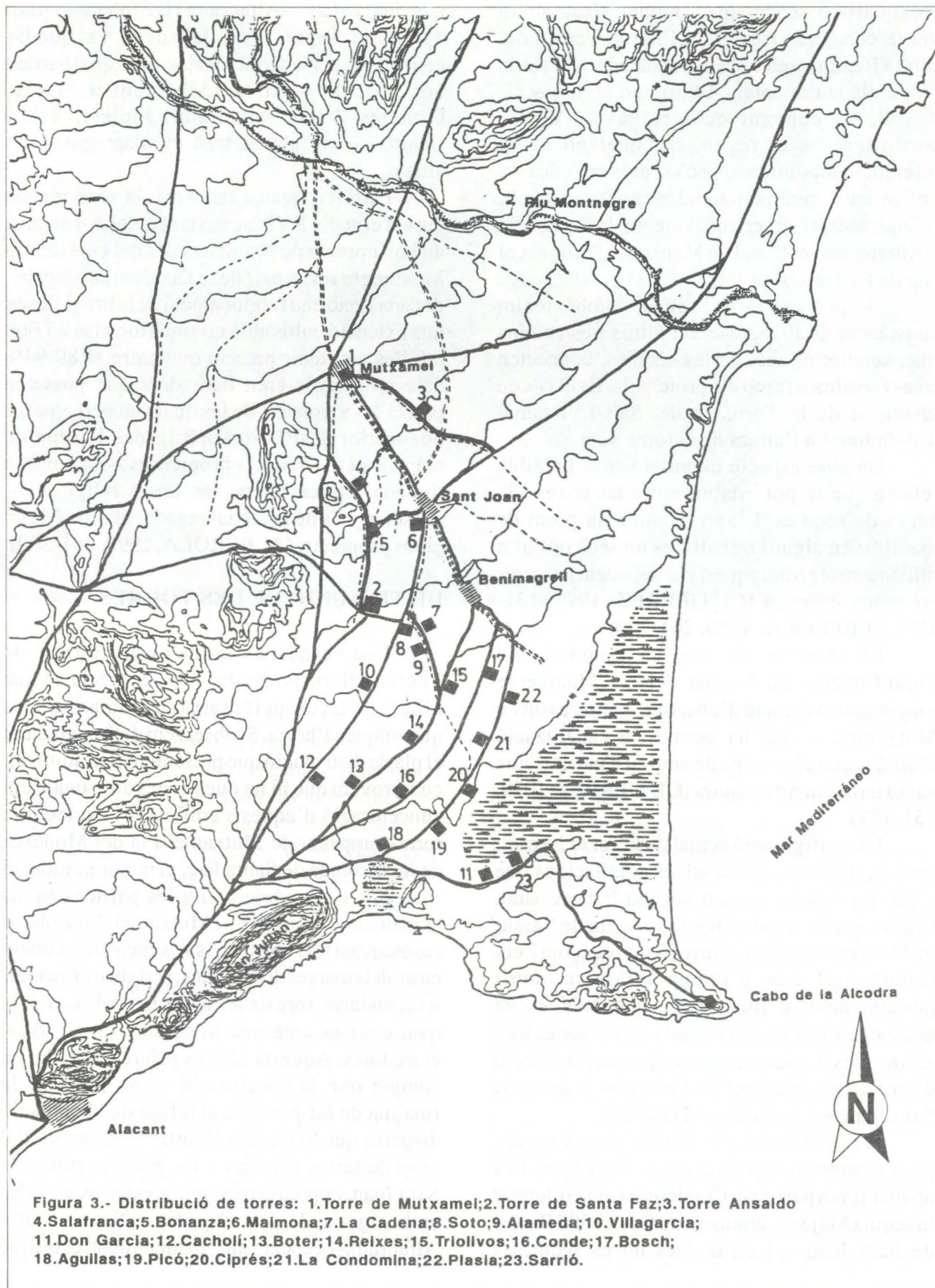
A mijan segle XV, sembla que es va ampliar l'extensió regada al SE de Sant Joan, i va arribar fins a part de la Condomina, en prolongar la sèquia Major—anomenada fins a 1598 Braçal de Sant Joan— i crear dues noves sèquies a

ambdós costats—Alfadramí i la Moleta—. Així, durant el segle XVI, la xarxa va quedar constituïda per la sèquia Major, de la qual partien nou braçals —Alfaz, Albercoquer, Torre, Canelles, Racó, Alfadramí, Moleta, Salt i Benitia— que al seu torn es disgregaven en altres.

Partint d'aquest esquema, la zona regada durant el segle XVI fou bastant àmplia, i negava un bon nombre de propietats des del curs del riu Montnegre fins a part de la Condomina. Ara bé, donada l'enorme fragmentació de la propietat en una extensió cultivable no superior a les 25.000 tafalles, cal tenir present que entre el 89-94% dels propietaris eren llauradors que posseïen parcel·les xicotetes, de les quals un percentatge no superior al 50% estaven irrigades. Per contra, tan sols el 6-10% dels propietaris —la noblesa titulada, els cavallers, les ordes religioses— posseïen més de la meitat regada, distribuïda en grans propietats (ALBEROLA, 1990, 261-300).

DISTRIBUCIÓ DE LES TORRES

Una vegada coneguda l'estructuració de l'horta, caldria preguntar-nos per la relació que hi ha entre les torres i la xarxa de camins i sèquies que solquen l'horta. Si observem detingudament el pla de distribució que presentem (fig. núm. 3), comprovem que hi ha dues zones amb una clara concentració d'aquests edificis. Si exclouem la torre-campanar de Mutxamael i la del Monestir de la Verònica de Santa Faç, el major nombre el trobem a la Condomina i a les partides rurals situades entre Sant Joan i Mutxamael. En ambdós casos, quasi tots els edificis se situen directament en un dels marges dels camins, ja siguin principals o secundaris, fora de les àrees irrigades, amb la qual cosa es crea una important xarxa visual entre totes. Aquesta idea es reforça si tenim en compte que la construcció es va fer amb la finalitat de fer possible el refugi de la població dispersa que hi havia a l'horta. Únicament, del grup de torres situades a les partides rurals de Sant Joan, es podria pensar que estan associades amb alguna de les sèquies —Torre, Salt i Alfadramí—, encara que, evidentment, el fet que

en tots els casos no trobem l'associació sèquia-camí ens fa desestimar aquesta idea. També ho corroborarem en comprovar que a sèquies com Alfaz, Albercoquer, Benitia, la Moleta, Racó, no associades a camins, i fins i tot a la sèquia Major, no es va portar a terme la construcció de cap torre.

Descendent a una anàlisi més detallada, les torres conegudes com Àguilas, Picó, el Ciprés, Condomina i Plasia se situen al llarg del camí que es dirigeix a Benimagrell, ja siga a la partida de l'Albufereta —la primera d'aquestes— o a la Condomina. Destaca el fet que la distància d'unes a les altres no supera els 300-500 metres, i es manté una visibilitat directa. La mateixa distribució, la trobem al camí principal que es dirigeix a Sant Joan o al «camí Vell a Benimagrell». Al primer trobem les torres de Cacholí, Villagarcía, Sota i la ja desapareguda Maimona, ja a l'entrada de Sant Joan. Encara que també mantenen una intervisibilitat, la distància entre aquestes és un poc més irregular. Al segon camí es van alçar les de Boter, Reixas i Triolivos —aquesta darrera derruïda—, a una distància similar a la de l'exemple anterior.

Les restants se situen àmpliament distribuïdes pels camins secundaris. Destaquen les torres de Don García i Sarrió al vial que porta al cap de l'Alcodra —actualment de les Hortes—, on es va alçar la torre vigia, dins del pla de defensa de la costa posat en marxa pel duc de Maqueda.

VALORACIONS FINALS

En les pàgines anteriors hem intentat detallar les dades que coneixem sobre un espai geogràfic tan reduït i transformat com és l'horta d'Alacant, i on constatem un conjunt de torres —23— alçades en el segle XVI amb la finalitat de fer front als continus atacs pirates que aquesta costa patia.

Són diversos els problemes a què hem fet front per a la realització d'aquest estudi. L'horta d'Alacant és ben coneguda a partir de diversos treballs sobre aspectes tan variats com l'evolució demogràfica (BERNABÉ, 1990, 1-23), la

propietat agrària, l'explotació de la terra i la seua producció (ALBEROLA, 1990, 261-300) o el sistema de reg (GUTIÉRREZ, 1990, 151-177), però té manca, de moment, de treballs documentals sobre la xarxa de camins o la construcció dels edificis que ací ens ocupen.

I, per una altra banda, encara que coneixem estudis sobre torres costaneres del mateix moment (DE LOS REYES I RUBIO, 1987, 240-249; MORA, 1981; GARCIA MAS I MARTÍNEZ, 1988; OLUCHA MONTINS, 1987, 145-162), desconeixem l'existència d'àrees geogràfiques en què s'haja donat un problema similar.

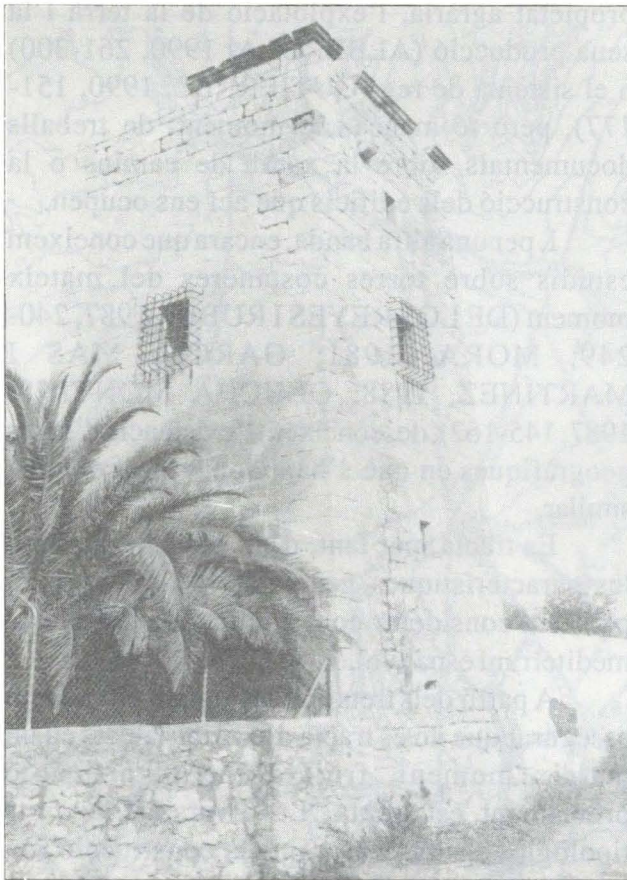
Es tracta, per tant, d'un conjunt que, per les característiques generals i de distribució, podríem considerar com a únic dins del litoral mediterrani espanyol.

A partir dels trets que hem analitzat, podem assegurar que no es tracta d'edificis alçats en un mateix moment, fruit d'una planificació prèviament establerta. La diversitat de trets tipològics ens fa pensar que la construcció fou paulatina al llarg de la centúria.

La torre que sembla més antiga és la de Mutxamel, cosa que està avalada per determinats elements arquitectònics —arcs ogivals entrecreuats amb clau central, coberta de volta, signes lapidaris— amb matisos clarament gòtics i que no estan presents a la resta de torres. Per això, la data de 1513 aportada pels cronistes pot ser correcta.

El grup més important de torres sembla que es construiria a partir de mitjan segle, moment en què es van intensificar els atacs a aquesta zona —incursions de 1550 i 1557—. Al costat de la torre del Monestir de la Verònica, de la qual coneixem la data d'inici de construcció, el 1557, es començarien a alçar aquelles torres que presenten la base alamborada —Boter, Reixes, Conde, Bosch, Picó, el Ciprés, la Condomina, Plasia, Don García, Sarrió, Salafraca i Bonanza—, àmpliament repartides, tant a la Condomina com als voltants de Sant Joan. Molt possiblement, és a algunes d'aquestes a què es refereix J. Arrufat el 1553 en la seua memòria.

L'altre grup de torres —Caholí, Villagarcía,

Vista general de la Torre Villagarcía

Soto, la Cadena, Alameda i Àguilas—, distribuïdes fonamentalment al camí principal a Sant Joan, sembla que es van construir en un moment posterior, a finals de segle, sobretot, tenint en compte la presència de plint, la major consistència i una distribució perifèrica respecte del grup de torres més nombrós.

Per això, a la manera d'hipòtesi, a principis del segle XVI, quan van començar a produir-se atacs a diferents enclavaments de les costes espanyoles, es va crear un fort clima d'inseguretat. Fruit d'aquest clima fou l'alçament de la torre de Mutxamel, sufragada per la mateixa població. Evidentment, mentre no es van produir

atacs a la zona, els habitants de l'horta es van limitar a mantenir una vigilància de la costa mitjançant el pagament d'homes que controllessen determinats punts estratègics.

L'atac a la població de Sant Joan de 1550 va suscitar la necessitat de protegir la població, dispersa per les distintes àrees rurals, i també els camins que comunicaven les poblacions de l'horta amb Alacant. Molt possiblement, diversos propietaris, amb ajuda del municipi, van emprendre aquesta acció mitjançant la construcció d'una torre a les seues terres. I, en aquest sentit, és important destacar que si bé per a la construcció es disposava d'un model constructiu, l'anàlisi tipomètrica i planimètrica demostra que no hi havia un patró fix.

Necessàriament, l'atac de 1557 a l'Albufereta va accentuar aquest procés, i la zona es va reforçar encara més per la necessitat de refugiar la gent davant de qualsevol incursió. Per això, és curiós observar com la major part de les torres se situen tant al camí més costaner que voreja les partides de l'Albufereta i la Condomina, com als voltants de la població de Sant Joan, llocs on es van produir les incursions.

Finalment, no ens queda més que assenyalar que totes les valoracions que hem assenyalat no són definitives i que futurs treballs, en què es puguen recollir les aportacions de l'àmplia documentació històrica i una anàlisi arqueològica més detallada, ens ajudaran a definir millor el problema històric d'una ciutat litoral, de base agrícola i comercial, com és Alacant i la seua horta.

1. *Discurso sobre la fortificación y defensa del Reyno de Valencia, del Maestre Racional de Aquel Reyno y de Juan Baptista Antonelli (AGS Estat Leg. 329-I)*

BIBLIOGRAFIA

- ALBEROLA ROMA, A. (1990): «La ciudad durante los siglos XVI i XVII (I i II)», *Historia de la Ciudad de Alicante*, Alacant, pàg. 261-300.
- AZUAR RUIZ, R. (1988): «Torre del Ressemblanc», *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana I*, València, pàg. 423-425.

- (1988a): «Torre de Vaillos», *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana I*, València, pàg. 426-427.
- (1990): «Edad Media. Islamización», *Historia de la Ciudad de Alicante II. Islamización y Conquista feudal*, Alacant, pàg. 1-40, 71-98, 177,185.

- BAZZANA, A.; GUICHARD, P. (1978): «Les tours de defense de la Huerta de Valencia au XIII^s.», *Melanges de la Casa de Velázquez XIV*, París, pàg. 73-105.
- BENDICHO, V. (1960): *Crónica de la Muy Ilustre, Noble y Leal Ciudad de Alicante*, Alacant.
- (1991): *Crónica de la Muy Ilustre, Noble y Leal Ciudad de Alicante*, Alacant.
- BEVIA, M.; CAMARERO, E. (1987): *Arquitectura militar renacentista (siglo XVI)*, (inèdita).
- (1988): «Arquitectura militar renacentista (s. XVI)», *Ayudas a la investigación 1984-85. Arte, Arqueología, Etnología*, volum II, Alacant, pàg. 25-36.
- (1991): «Propuesta para la reconstrucción morfológica de la Alcazaba de Alicante: Estructura anterior a las transformaciones renacentistas», *Fortificaciones y castillos de Alicante*, Alacant, pàg. 213-235.
- BRU RONDA, C. (1987): *Humedales y áreas lacustres de la provincia de Alicante*, Alacant.
- CRESPO GINER, J. (1979): *San Juan. Estudio demográfico-económico de un municipio de la Huerta de Alicante*, Alacant.
- CUTILLAS BERNAL, E. (1993): «Una segunda torre para la defensa del Monasterio», *Diario Información 9-Junio*, Alacant, pàg. 2.
- DE LOS REYES CASTAÑEDA, J.L.; RUBIO PRATS, M. (1987): «Estudio arqueològic de las Torres de Costa en la provincia de Granada», *II Congreso de Arqueología Medieval Española. Madrid, 1987*, Madrid, pàg. 240-249.
- DIVERSOS AUTORS (1985): *Historia de la provincia de Alicante*, volum III, Alacant.
- (1990): *Historia de la Ciudad de Alicante*, Alacant.
- ESCOLANO, V. (1972): *Décadas de la Historia de Valencia*, (facsimil 1610), València.
- FIGUERAS PACHECO, F. (1933): *Los problemas geográfico-históricos de la Albufereta de Alicante*, original mecanoscrit, Alacant.
- (1952): *El antiguo puerto interior de la Albufereta de Alicante. Descubrimiento y descripción*, original mecanoscrit, Alacant.
- (1957): *Compendio Histórico de Alicante*, Alacant.
- (1963): *Resumen histórico de la ciudad de Alicante*, Alacant.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S. (1980): *Bandoleros, Corsaris i Moriscos*, València.
- GARCÍA MAS, A.; MARTÍNEZ CORBI, C. (1988): «Las torres de vigía y la estructura defensiva de las costas de Santa Pola», *Revista de Fiestas*, Santa Pola.
- GINER GONZÁLEZ, M. (1981): *Mutxamel. Estudio demográfico y económico de un municipio del camp d'Alacant*, Alacant.
- GUMUZZIO, J.; MATARREDONA, E. (1983): *Formaciones edáficas del Camp d'Alacant*, Alacant.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. (1990): «La Huerta y su alfoz», *Historia de la Ciudad de Alicante II*, Alacant, pàg. 151-177.
- HINOJOSA MONTALVO, J. (1990): *La Clau del Regne*, Alacant.
- (1990a): *Textos para la Historia de Alicante. Historia Medieval*, Alacant.
- JOVER MAESTRE, F.J.; MENÉNDEZ FUEYO, J.L. (1992): «Torres del siglo XVI en la provincia de Alicante: Estado de la cuestión», *Castells 2*, Alacant, pàg. 13-18.
- (en premsa): «Contribución al estudio de las torres del siglo XVI en la provincia de Alicante», *III Jornadas sobre Fortificaciones y Castillos. Castalla 1992*.
- (en premsa): «Torres de Costa y Huerta en el siglo XVI: El ejemplo de la ciudad de Alicante», *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Alicante*.
- LÓPEZ VERGER, G. (1978): *Geografía de la provincia de Alicante*, Alacant.
- MALTES, J.B. (1991 [1881]): *Ilice Ilustrada. Historia de La Muy Noble, Leal i Fidefísima Ciudad de Alicante*, Alacant.
- MORA FIGUEROA, L. DE (1981): *Torres de almenara de la costa de Huelva*, Huelva.
- PASTOR DE LA ROCA, J. (1854): *Historia General de la Ciudad y Castillo de Alicante*, Alacant.
- (1875): *Guía del alicantino y del forastero en Alicante*, Alacant.
- OLUCHA MONTINS, F. (1984/85): «Sobre unes torres de defensa litoral», *Estudis Castellonencs 2*, Castelló de la Plana, pàg. 145-162.
- RAMOS HIDALGO, A. (1984): *Evolución urbana de Alicante*, Alacant.
- ROSSER LIMINYANA, P. (1990): *Origen y evolución de las murallas de Alicante*, Alacant.
- SÁNCHEZ BUADES, H.; SALA SEVA, F. (1978): *Resumen histórico de la Villa de San Juan de Alicante*, Alacant.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M.J.; GARCÍA MAS, A. (1990): *Historia del Castillo-Fortaleza de Santa Pola (s. XVI-XX)*, Santa Pola.
- SEGURA I MARTÍ, J.M.; TORRÓ I ABAD, J. (1984): *Catàleg castellològic de l'àrea de treball del Museu Arqueològic d'Alcoi*, Alcoi.
- (1985): *Torres i castells de L'Alcoia-Comtat*, Alcoi.
- SEIJÓ ALONSO, F.J. (1973): *La vivienda popular*, Alacant.
- (1978): *Torres de vigía y defensa del Reino de Valencia*, Alacant.
- (1979): *La vivienda popular rural alicantina*, Alacant.
- Tafalla Navarro, D. (1972): *El Lucentum hispano-romano de Benalua-Antigons*. Historia de Alicante y Castillo, Alacant.
- VARELA BOTELLA, S. (1980): *Guía de la Arquitectura de Alicante*, tom I i II, Alacant.
- VIVAVENS Y PASTOR, (1976 [1876]): *Crónica de Alicante*, Alacant.

LA DRASSANA DEL GRAU DE VALÈNCIA A PRINCIPIS DEL SEGLE XVI

Enrique Cañete Broseta

ABSTRACT

The subject of shipbuilding can be approached from the perspective of its material bases. The inventory of goods present in the shipyard of El Grau of València city during the second decade of the XVIth century constitutes in this sense a very valid point of departure. On the one hand, we try to discover the features of the work place, its organization and functions. On the other hand, we can interrogate some aspects about needs in form of ships and arms that it suggests. All of this into a setting characterized by the concentration of resources, men and services.

RESUM

La temàtica de la construcció naval pot ser abordada des de la perspectiva de les seues bases materials. L'inventari dels béns presents a la drassana del Grau de la ciutat de València en la segona dècada del segle XVI constitueix, en aquest sentit, un punt d'eixida molt vàlid. D'una part, es tracta de descobrir els perfils del lloc de treball, la seua organització i les seues funcions. De l'altra, podem interrogar-nos sobre alguns aspectes relatius a les necessitats, en forma d'embarcacions i armament, a les quals hi remet. Tot açò, dins un escenari caracteritzat per la concentració de recursos, homes i serveis.

INTRODUCCIÓ

Els estudis que, des d'una perspectiva actual, analitzen el món del treball en els segles medievals i moderns es troben encara en l'etapa inicial. Un dels aspectes evidenciats ha estat el fet que la manufactura pre-industrial urbana tenia com a base la petita unitat de producció, l'obrador artesanal, articulada com a empresa familiar. Quant a la construcció naval valenciana en l'etapa «protoindustrial», entesa com a «industrialització prèvia a la industrialització» (KRIEDTE *et alii*, 1986), el nivell de coneixements és certament bastant escàs i dispers.

De les drassanes de la ciutat de València, emplaçada una a l'interior del recinte emmurallat de la ciutat, al costat del riu, i l'altra al Grau; alguns estudis se n'han ocupat, amb un interès especial per aquesta última. Així, disposem de treballs específics de curt abast (ALMELA Y VIVES 1953; J. MARTINEZ 1972; J.

HINOJOSA 1973;...) fins a referències més o menys acurades en obres d'interessos més amplis. Aquest és el cas, entre els de més recent publicació, dels treballs de E. VIDAL (1974), E. SALVADOR (1972) o J. GUIRAL (1989).

Amb les línies que segueixen, pretenem observar el fenomen de la construcció naval a través de l'anàlisi de la cultura material tal com apareix reflectida en un inventari de la drassana del Grau de València, redactat en principi a principis del segle XVI. Per a això, farem ús especial del *Diccionari Català-Valencià-Balear* (A. M. ALCOVER i altres 1968-1969).

LA «TARAÇANA DE LA MAR DE LA CIUTAT DE VALENCIA»

El 16 de novembre de 1512, els magistrats municipals de la ciutat de València encomanaven a Johan Oris l'organització de les obres necessàries per a reparar les dues galeres que

aleshores hi havia al Grau. Igualment, aquest personatge rebia l'encàrrec de guardar l'artilleria i la munició al seu lloc corresponent, per tal de preservar-les [AMV, Manuals de Consell, A-55, 134 v.- 137 v.]. Amb motiu de la realització d'aquests treballs i reparacions, es féu l'inventari de tot allò que hi havia a l'interior de l'espai ocupat per la drassana del Grau de la mar. Tot seguit, presentem la transcripció d'aquest inventari, que, com veurem, planteja alguns punts d'interessant comentari.

Inventari de la taraçana

Primo en lo estudi major hun arcibanc ab quatre caxons.

Item en lo segon estudi:

- Primo dues taules de menjar ab sos quatre peus.

- Item XII cadires.

- Item dos banchs de seure.

En lo porge:

- Primo ballestes LXII

- Item gaffes de les dites ballestes XXXXII

- Item rodelles LXXXXIII

- Item pavesos plans CXVI

- Item pavesos de barreda XXVIII

- Item spingardes

- Item grillons de dos peus LXXXXVIII

- Item XII caxons e huna caxa gran e huna xiqua e hun canesto de passedors.

- Item pavesos ab senyals del senyor rey que són de Viscaya XXXXIII

- Item grillons de hun peu LXXV

- Item spingardes XXXVII

- Item cadenes de dos peus XXXVII

- Item dos lanternes de (...).

- Item cabacets penjats XXXI

- Item cabacets dels que tornaren de la galera de don Ramon XXV

- Item dos manbraços y hun mont de cuyraces trocejades que tornaren de la galera de don Ramon de Cardona.

- Item dos poliges.

- Item VIII mascles de bombardaymig ribaldoqui de coure e dues paelles e hun caldero de coure e una saqueta de amyat que tornaren de la dita

galera.

- Item VIII talles.

- Item hun munt de vernegats.

- Item barrils LXX

- Item VIII talles de una polija.

- Item dos talles de dos poliges.

- Item deu remes de vergantí.

- Item dos fexos del antes de botar sens ferro.

- Item XXVII celades rovellades y velles.

- Item mascles de bombardes LXXX

- Item forquetes ab sos peus XXVII

- Item cuyeres VIII

- Item hun arcabuix.

- Item dos matraces de forquetes.

- Item quatre lances de ferro.

- Item VIII coteres de ferro de galera.

- Item V troces de strops.

- Item VI canades de fusta ab dos (...) de scudells y vernegats de fusta.

- Item XXXIII lances entre groses e chiques hon y ha set passadores entre los quals no y ha sino XI ferros.

Coure:

- Primo hun forn.

- Item dos calderes grans dels (...).

- Item hun caldero de popa.

- Item dos lanternes de coure.

- Item uns paelles grans e una xiqua.

- Item una cubertora de la caldera gran ab manech.

- Item tres cubetores ab manech.

- Item quatre cubetores sens manechs.

- Item hun scalfador de barber cubert.

- Item una caxa gran y dos caxes xiques de coure.

- Item una olla de coure.

- Item tres calderons (...) de coure.

- Item XI lances de stany.

- Item dues broadores de coure.

- Item hun ast gran.

- Item una olla de coure de dos canters.

- Item una olla chiqua stanyada.

- Item tres cubetors.

- Item dues caxes de coure.

En la cuyna:

- Hun archibanch.

En la casa de l'artelleria:

- *Primo sis peses de bronso.*
- *Item bombardes enserades XXXXVIII*
- *Item hun carregador y hun ataqador dels canteros.*

En lo studi de la pólvora:

- *Primo XXVIII barrils de la galera.*
- *Item quatre cavallets ab set pius.*
- *Item un cavallet gran.*
- *Item huna plansa de plom.*
- *Item hun scarpe gran de ferro.*
- *Item una caldera ab sa tassa per a coure .*
pregunta.
- *Item set dotzenes de barrils.*
- *Item dos pilons de plom.*
- *Item hun catabuig de ferro.*
- *Item hun munt de pedres per a les bombardes.*
- *Item X poliges.*

En les taraçanes.

- *Primo hun squifch.*
- *Item dos arbres de les galeres.*
- *Item hun arbre de la nau francesa que comprà la ciutat.*
- *Item hun arbre de migana ab ses amenes.*
- *Item arbre de terquet ab ses amenes.*
- *Item una antena de migana.*
- *Item dues antenes de terquet.*
- *Item una antena de galera.*
- *Item remes de galera CXVIII*
- *Item VII mascles grans.*
- *Item dos spigons del cap de la antena.*
- *Item dues gúmenes.*
- *Item dos amans.*
- *Item una puia.*
- *Item una vela de arborear en dos trosos.*
- *Item dos canons de coure ab ses guarnicions de fusta.*
- *Item tres bombardes grosses ab ses guarnicions de fusta.*
- *Item més remes CX*
- *Item VII antoxes.*
- *Item dues portes rexades.*
- *Item porta plana.*
- *Item dues rodes de carro.*
- *Item sis maymons.*
- *Item cinch cavallets.*
- *Item tres timons e més dos timons.*
- *Item cinch vasos.*

- *Item molts trosos de fusta i de carrasqua.*
- *Item XXVII cabirons que stan davall la galera.*

Veles de la galera vella.

- *Item hun troz de triquet squexat.*
- *Item hun artimó.*
- *Item hun treu.*
- *Item una mijana.*
- *Item la borda.*
- *Item una tenda vella squexada.*

De la galera nova.

- *Item hun artimó.*
- *Item lo triquet.*
- *Item lo treu.*
- *Item la mijana.*
- *Item hun altre treu.*

En la paymenta taraçana.

- *Primo hun passabolana ab hun mascle.*
- *Item dotze vases e mig.*
- *Item hun argue ab tot son necessari.*
- *Item hun carracó.*

FUNCIONS DE L'ESPAI

La situació que presentava la drassana del Grau al començament del s. XVI respon a diversos factors. D'una banda, a les necessitats per part de la ciutat de fornir-se d'una flota de vaixells capaç d'assegurar la seua participació activa en els intercanvis, i de servir alhora d'instrument a la monarquia. D'altra, a la mateixa capacitat econòmica i organitzativa de la ciutat, tant de les seues institucions com dels particulars que hi residien. Així, doncs, la compartimentació de l'espai de la drassana i l'aparició d'edificis diferenciats i coberts per tal de soplujar vaixells, eines i altres objectes va produir-se de forma progressiva, segons variaven les necessitats i augmentaven els recursos de la ciutat.

En aquest sentit, el comentari de l'inventari transcrit ha de contemplar la materialitat com a expressió d'unes necessitats i d'unes capacitats, i en darrer terme d'unes funcions. L'espai s'estructura tenint en compte aquests elements: de vuit seccions ens parla el nostre document: *studi major, segon studi, porge, cuyna, casa de la artelleria, studi de la pólvora, taraçanes, paymenta taraçana.*

A la drassana, com al port, confluen agents econòmics de la més diversa condició, des d'artesans a mariners i comerciants. Miniatura que representa el port d'Hamburg, treta del manuscrit de les lleis de la ciutat

Bàsicament, les funcions es redueixen a tres: construcció i reparació de vaixells, emmagatzemament d'estris de tipus divers i sosteniment de la vida a la drassana. En principi, hauríem de ser capaços d'adjudicar a cada dependència una funció específica. Pel que fa al darrer tipus de funció assenyalat, el podem veure al *segon studi*, el mobiliari del qual indica que podia fer-se servir com a menjador; i a la *cuyna*, inventariada a continuació de l'apartat que agrupa els estris de coure, la majoria presumiblement destinats a la cocció d'aliments. La presència d'aquests elements permet concebre la drassana com un lloc que, a més de servir de marc a funcions pròpiament constructives, satisfieia les necessitats d'alimentació, i potser també d'alberg, dels qui hi treballaven, si no de tots almenys d'una part.

Quant a la funció d'emmagatzemament, són més els espais destinats: *en lo porge*, *en la casa de la artelleria* i *en lo studi de la pólvora* resta reunit l'armament que feien servir les

embarcacions, al qual més endavant ens referirem.

Finalment, podem suposar que *les taraçanes* i *la paymenta taraçana* (des del s. XV es va procedir a la pavimentació progressiva de l'espai de la drassana), que mostren la presència d'elements pròpiament constitutius d'embarcacions, centrarien les funcions de construcció i reparació. Com veurem, l'abast i diversificació d'aquestes hem de posar-los en connexió amb la idea d'una col.laboració per part d'homes que realitzen el seu treball fora de la drassana. De l'estudi major, inventariat al començament del document, no podem indicar la seua funció exacta.

LES EMBARCACIONS

De forma explícita o implícita, els treballs que dediquen un espai a la qüestió de les embarcacions als temps pre-industrials s'insereixen en un debat obert que intenta definir amb certa exactitud la forma, els trets diferenciadors i el tonatge dels diversos tipus enunciats a la documentació. Fins i tot, els vaixells han estat tractats i analitzats com a objecte prosopogràfic i informàtic (M. ACERRA 1985). Les dificultats, però, són múltiples: escassetat de descripcions detallades, existència de diferències diacròniques i diatòpiques amagades rere un mateix mot... Així, per exemple, la historiografia comparada es planteja fins a quin punt és possible fer la transposició de formes nacionals i locals a formes generals (A. UNALI 1986).

Pel que fa a l'inventari, no en podem traure massa informacions. Quatre tipus són anomenats: *galera*, *nau*, *vergantí*, *squifch*; només del primer trobem certes indicacions sobre els elements constitutius. No és qüestió ara d'aturar-se en definicions basades en allò que fins al moment ha dit la historiografia. Només assenyalarem alguns trets molt generals perquè el lector pugui situar-se:

- **Esquif:** petita embarcació transportada per les galeres i encarregada de les comunicacions d'aquestes; era accionada per no més de sis remers per banda (E. SALVADOR 1972, 191).

- **Galera:** vaixell llarg, estret i relativament baix,

amb proa molt afuada, ormejat de veles llatines o quadres i que tenia com a element principal de propulsió els remes, dels quals en portava fins a més de trenta per banda, manejats cada un per dos o tres galiots. Aquesta nau assolí la seua perfecció al s. XVI.

- **Nau:** vaixell de formes redones, d'alt bord i gran capacitat, que emprava com a única font d'energia la força del vent. Ja que no porta remers, guanya en capacitat de càrrega però també perd en maniobrabilitat i rapidesa.

- **Bergantí:** tipus de vaixell propulsat mitjançant remes i veles; forma derivada del tipus galera.

El mot *carracó*, tot just al final de l'inventari, és presentat per A.M. ALCOVER *et alii* (1968-1969) com a «diminutiu de *carraca*, espècie de nau mercant». Donada la manca de més elements d'anàlisi, resulta impossible la seua identificació exacta.

Quant al vocabulari que expressa parts constitutives de vaixells dins el nostre inventari, tot i aparèixer especialment vinculat al tipus galera, no podem considerar-lo exclusiu d'aquest. Per tant, tampoc disposem de dades inequívokes que ens permeten de definir els seus trets específics.

- **Arbre:** pal vertical que serveix per a sostenir les veles del vaixell.

- **Amant:** corda que baixa al llarg de l'arbre i

serveix per a hissar l'antena.

- **Antena:** verga de la vela llatina.

- **Artimó:** vela gran de mitjana, o sia de la part de popa.

- **Borda:** vela de reduïdes dimensions envergada, juntament amb una altra més gran, al pal major.

- **Estrop:** tros de corda entollat pels seus dos caps, a manera d'anella, que serveix per a enganxar un aparell, una àncora o un altre objecte qualsevol; especialment, anella de corda que, encapillada a l'escàlem d'una embarcació i voltant el coll del rem, serveix de lligam per a subjectar aquest.

- **Gúmena:** corda gruixuda usada principalment en la marina per a lligar l'àncora i altres usos.

- **Maimó:** barra fixa que servia per a fermar-hi una corda, cadena, bandera, etc.

- **Mitjana:** arbre situat més prop de popa, en les naus o embarcacions de tres pals; la vela que va posada en aqueix arbre.

- **Rem:** instrument que consisteix en una peça de fusta, llarga, que per un extrem forma un mànec i per l'altre una pala amb què es bat l'aigua des de l'interior d'una embarcació, i serveix per a fer avançar aquesta.

- **Tenda:** coberta de tela destinada a resguardar del sol i de l'aigua els homes i la càrrega que van dins un vaixell.

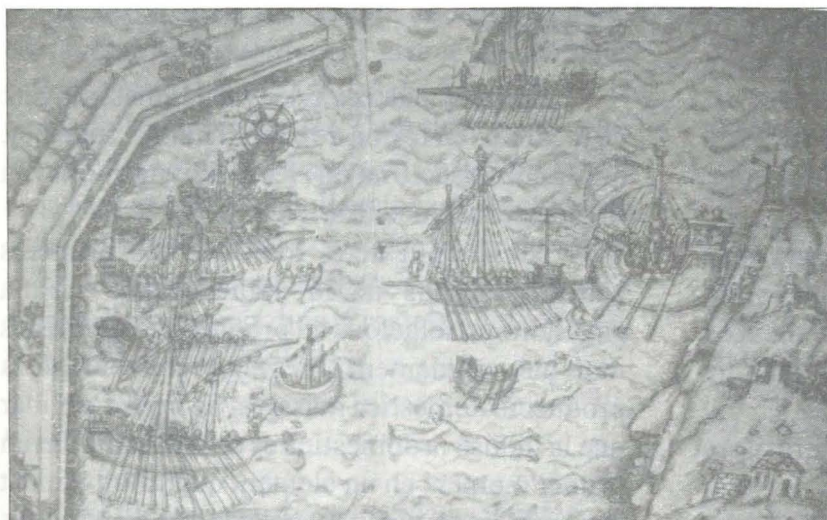
- **Timó:** peça plana de fusta o de metall que va articulada verticalment a l'extrem de popa d'una nau, i que, girant a dreta o esquerra a voluntat del qui la governa, fa que el vaixell es desvie cap a una o altra direcció.

- **Treu:** mena de vela que en mal temps es lliga entre l'arbre mestre d'una embarcació i les bordes d'aquesta, a la banda de proa.

- **Trinquet:** El pal més pròxim a la proa, en un vaixell de més d'un pal; la vela que s'enverga en el dit pal.

ARMAMENT

Sovint, hom ha assenyalat la dificultat de diferenciar nètament els vaixells segons que les seues funcions siguen

La galera i la nau, el rem i la vela, representen les dues formes bàsiques d'aprofitar les capacitats de la Mediterrània com a marc de relacions. En la imatge, el port de Barcelona durant el segle XVI

comercials o militars (E. SALVADOR 1972; A. THOMAZI 1985; A. UNALI 1986). La constant inseguretat en els intercanvis, com a conseqüència del cors i la pirateria, així com una inestabilitat en les relacions internacionals dels països amb interessos marítims, feien que, en la programació de qualsevol viatge per mar, l'equipament d'armes ocupàs un lloc primordial.

Quant al nostre inventari, ampli és el lèxic referit a aquest apartat:

- **Atacador:** en artilleria, instrument per a pitjar el projectil a l'interior de la trompa.

- **Arcabús:** arma de foc, portàtil, semblant a una escopeta grossa.

- **Ballesta:** arma consistent en un arc muntat a l'extrem d'una barra de fusta en angle recte que serveix per a donar bona direcció al projectil. N'hi havia de diverses classes: *ballesta d'estrep*, *de gafa*, *de torn*, etc.

- **Bombarda:** peça d'artilleria de canó curt i de boca ampla. Estava composta de dues parts, el mascle i la trompa, que contenien respectivament la pólvora i el projectil de pedra.

- **Cabasset:** peça d'armadura que cobria el crani.

- **Celada:** casc de forma arrodonida, amb visera curta, sense cimera ni crestall.

- **Cotera:** arpó, presumiblement emprat en accions d'abordatge.

- **Cuirassa:** peça d'armadura que protegia el bust.

- **Cullera:** en l'antiga artilleria, *cullera* o *carregador* era un instrument que servia per a posar la pólvora dins del canó.

- **Espingarda:** certa màquina de guerra per a llançar pedres, i canó d'artilleria de poc calibre. També, escopeta de canó molt llarg.

- **Gafa:** ganxo amb què s'atesava la corda de la ballesta per parar aquesta arma.

- **Llança:** arma ofensiva, bàsica en el moment de l'abordatge, consistent en un pal llarg amb un extrem punxegut i tallant.

- **Mascle:** canó de bombardarda o d'altra peça d'artilleria.

- **Matràs:** arma consistent en una barra llarga acabada amb una cabota cilíndrica o quadrangular, que es llançava amb ballesta.

- **Passador:** sageta molt aguda, que es llançava

amb ballesta.

- **Passavolant:** peça d'artilleria que s'usava en els segles XV al XVII i era de molt poc calibre.

- **Pavés:** escut oblong i que solia ésser tan llarg que cobria bona part del cos; - **de barreda:** als costats i com a defensa dels remers, la galera tenia un empostissat vertical empavessat que formava una sòlida barrera defensiva darrere la qual s'arregleraven els homes de la tripulació (A. UNALI 1986, 96).

- **Pólvora:** mescla de salnitre, sofre i carbó, generalment en grans, dotada d'una força explosiva que es feia servir a les peces d'artilleria.

- **Ribaldequí:** peça d'artilleria, de dos a tres quintars de pes i de 20 a 30 calibres de llargada.

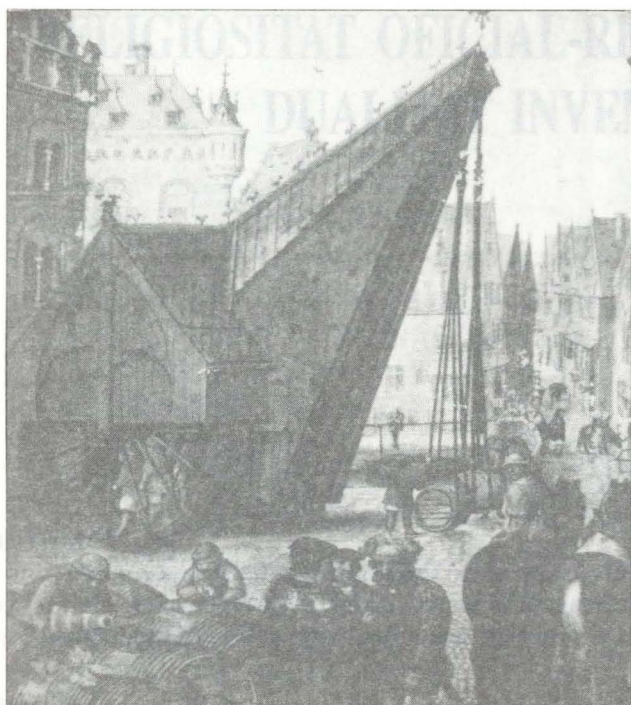
- **Rodella:** escut circular que es portava amb el braç esquerre per a protegir el pit del qui combatia amb espasa.

El comentari que es deriva de tota aquesta informació és el fet de la importància creixent de l'artilleria en l'equipament de les naus. La difusió d'aquest naixent armament creava un nou tipus de combatent que no usava armes personals sinó que feia funcionar una arma pertanyent al vaixell; malgrat això, les ballestes continuaren sent fonamentals, com queda clar a l'inventari (A. UNALI 1986, 100).

CENTRE DE PRODUCCIÓ I DESTINACIÓ DE PRODUCTES ACABATS

Hom coincideix a assenyalar la massa ingent de recursos, en forma de capital humà i financer, que la construcció naval i les activitats que hi van lligades van concentrar.

No obstant això, tot i que les primeres centralitzacions de la manufactura urbana engendraren relacions de producció capitalistes molt més ràpidament i més concretament que la producció domèstica massiva, no hem d'oblidar que la indústria domèstica es constituí durant un primer moment en un element quantitativament molt més important, tant pel nombre d'individus emprats com per la quantitat de valor creat. A més a més, les grans empreses estaven sovint vinculades directament a disperses unitats de

Les necessitats productives de la drassana del Grau de la ciutat de València exigien l'activació d'un capital humà i material considerables. En la il·lustració grua del port de Bruges (miniatura flamenca del segle XV).

producció, complementant així el procés de producció de llurs manufactures, i de vegades substituïnt-les (P. KRIEDTE *et alii* 1986).

La drassana del Grau exemplifica molt bé aquests fenòmens, perquè era centre d'una activitat productiva de gran calibre, alhora que d'una demanda àmplia i diversificada, de productes acabats alhora que de serveis. Així, per exemple, la corderia i arreu de les naus serien proveïdes pels artesans corders de la ciutat de València. De fet, l'emplaçament de les botigues d'aquests artesans, al costat del Portal de la Mar, revela les implicacions del sector de la construcció naval en l'economia de tota la ciutat. D'altra banda, homes arribats d'indrets diversos oferien llurs serveis dins la mateixa drassana (P. IRADIEL 1989, 314-315).

CONCLUSIÓ

El sector de la construcció naval valenciana al món pre-industrial resta un dels apartats pendents en l'anàlisi històrica. En aquest sentit, resulta irrenunciable o oportú dedicar-li un espai en les recerques.

L'estudi de la drassana del Grau de València, que ací hem abordat mitjançant el recurs a documentació de primeries del segle XVI, se'ns revela com a un interessant punt d'eixida. I és que partint de la materialitat del lloc del treball poden trobar-se elements de fèrtil discussió i interpretació, tot posant a l'abast de l'historiador la base per a comprendre els mecanismes de funcionament de les activitats humanes.

No obstant això, no hem de perdre de vista el fet que la sincronia d'un document, de la qual el nostre cas és mostra, resulta insuficient si no la referim a una evolució, un moviment en el temps. Es a dir, treballs puntuals com el present només seran útils si s'integren en aproximacions més ambicioses, on la cultura material no signifiqui descripció estàtica i on la cronologia siga un marc de síntesi.

BIBLIOGRAFIA

- ACERRA, M. (1985): «*Le vaisseau de guerre, objet prosopographique et informatique*» *Informatique et Prosopographie. Acte de la Table Ronde du CNRS. Paris, 25-26 octobre 1984, 227-232*, París.
- ALCOVER, A.M.; MOLL, F. DE B.; SANCHIS GUARNER, M.; MOLL MARQUES A. (1968-1969): *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca.
- ALMELA Y VIVES, F. (1953): *Las Atarazanas del Grao*. València.
- COROMINES, J. (1981): *Diccionari Etimològic de la Llengua Catalana*. Barcelona.
- GUIRAL-HADZIIOSSIF, J. (1989): *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*. València.
- HINOJOSA MONTALVO, J. (1973): *Cuentas de la industria naval (1406,1415)*. València.
- IRADIEL, P. (1989): «L'evolució econòmica». *Història del País Valencià*, II, 267-324, València.
- MARTINEZ ORTIZ, J. (1972): *Las Atarazanas y el Museo Marítimo de Valencia*. València.
- SALVADOR, E. (1972): *La economía valenciana en el XVI (Comercio de importación)*. València.
- THOMAZI, A. (1985): *Las flotas del Oro. Historia de los galeones de España*. Madrid.
- UDINA ABELLO, A.M. (1980): «*Los costes de las galeras en el siglo XV. La galera de Sant Narcís, destinada a las comunicaciones con Italia*» *Anuario de Estudios Medievales*, 10, 733-739, Barcelona.
- UNALI, A. (1986): *Mariners, pirates i corsaris a l'època medieval*. Ajuntament de Barcelona.
- VIDAL, E. (1974): *Valencia en la época de Juan I*. València.

RELIGIOSITAT OFICIAL-RELIGIOSITAT POPULAR: UNA DUALITAT INVENTARIADA EL 1506

Raquel Madrid Souto
Nieves Munsuri Rosado

ABSTRACT

The inventory of things contained in the sacristy of the parish church of Sant Salvador in 1506 allows us to carry out a study of the material religious culture of that period. These things give us a better understanding both of official religiosity and of popular spirituality and they give a key view for understanding late medieval Valencian society.

RESUM

L'inventari dels objectes que contenia la sagristia de la parròquia de Sant Salvador l'any 1506 ens permet fer un estudi sobre la cultura material religiosa de l'època. Aquests objectes ens apropen tant a la religiositat oficial com a l'espiritualitat popular, i ens donen una visió clau per comprendre la societat tardomedieval valenciana.

INTRODUCCIÓ

Resulta innegable la gran importància que té l'arqueologia per al desenvolupament dels estudis de cultura material; a pesar de tot, i per a determinats ambients, els inventaris suposen una valuosíssima font d'informació irremplaçable.

L'hàbitat, el mobiliari, les vestimentes..., impliquen un conjunt d'elements definitoris per a la comprensió del mode de vida i de les relacions socials; l'accés a aquestes dades ens és possible en nombroses ocasions gràcies als inventaris de l'època.

La cultura material resitua l'home en el pla que li correspon, ens mostra les seues condicions de treball, de vida, de descans i, fins i tot, d'espiritualitat. L'home no pot absentar-se d'aquest tipus d'anàlisi en què se'ns mostra la relació de l'individu amb els objectes del seu entorn, i arriba a ser el seu propi cos físic un objecte material. Com bé diu Braudel: la vida material són els homes i les coses, les coses i els

homes (J. LE GOFF, 1988).

Si ens plantegem l'anàlisi de l'espiritualitat a partir de la cultura material ens trobarem amb una clara diferència entre l'espiritualitat popular i la religiositat oficial; per poder discernir els seus entramats peculiars és de gran valor l'anàlisi de la cultura material dels elements relatius a les parròquies del moment.

LA VALÈNCIA PRE-TRENTINA

A finals del segle XV, a València, igual que a la resta d'Europa, comencen a sorgir al si de l'Església aires de reforma per contraatacar la crisi moral que patia, al mateix temps que es tracta d'assegurar els seus missatges ideològics. Aquest objectiu no s'aconseguirà fins a la celebració del Concili de Trent (1545-1563). Paral·lelament, entre els fidels, sorgeixen noves formes d'espiritualitat interior que hem d'enquadrar en el moviment de base que es produeix entre el mateix clergat.

A partir de 1300 es trobava totalment

estructurada a València la xarxa de parròquies que enquadra la població urbana dins de les estructures religioses. La parròquia, peça clau de l'engranatge eclesiàstic, tenia com a funció fonamental tenir cura de les ànimes que li corresponien, especialment en el cas d'una ciutat musulmana com València. Una d'aquestes parròquies, propera a la Porta dels Catalans, estava sota l'advocació de sant Salvador, i a aquesta pertany aquest inventari, realitzat al maig de l'any 1506 (V. CARCEL, 1987; F. RAPP, 1973).

LA PARRÒQUIA DE SANT SALVADOR

Amb la conquesta de València per Jaume I, l'ermita de Sant Jordi, més tard coneguda com a parròquia de Sant Salvador, fou consagrada al culte cristià.

Conta la llegenda, recollida per Vicente Ortí i Mayor i per altres autors, que l'any 1250 va arribar contra el corrent del riu Túria, durant una crescuda, la imatge del Crist de Beryto, que va produir el miracle de calmar les aigües. La imatge fou traslladada en processó a l'església Metropolitana, però al matí següent va aparèixer misteriosament a l'ermita de Sant Jordi. Tornada a l'església Metropolitana, com narra el romanç de Lisandre, va tornar a aparèixer a l'ermita:

«Nuevamente se dispone que el Cristo llevado sea a la Catedral de nuevo la imagen el templo deja, y en el Salvador lo buscan, y en el Salvador lo encuentran.»

La imatge es va situar permanentment a l'ermita, que va canviar d'advocació i es va convertir en la parròquia de Sant Salvador, a la qual les parròquies veïnes van cedir 400 cases i una altra sèrie de privilegis. Aquesta tradició popular manca de bases documentals, però encara avui perviu en la memòria del poble

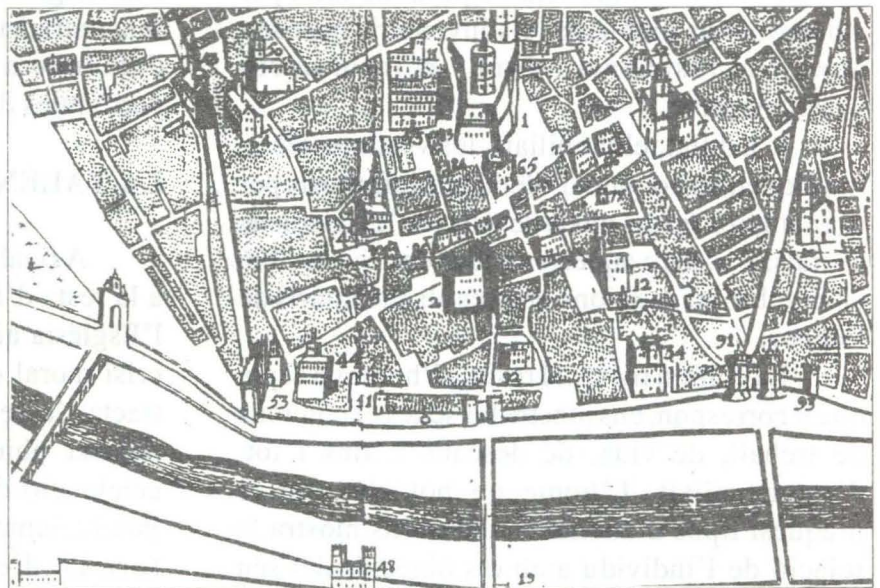
(J.V. ORTÍ I MAYOR, 1709; P. ESCLAPES, 1805; LISARDO, 1870).

Posteriorment, J. Teixidor, basant-se en diversos documents, desmenteix les paraules d'Ortí i Mayor. Teixidor assegura que l'any 1245 la parròquia ja estava sota l'advocació de sant Salvador. Això ho fonamenta en un document firmat el 26 de febrer de 1245 per totes les parròquies de València, en el qual apareix un tal Petrus, rector de Sant Salvador; i al *Llibre del Repartiment*, en què l'ermita de Sant Jordi i la parròquia són dues esglésies diferents i coetànies (J. TEIXIDOR, 1767).

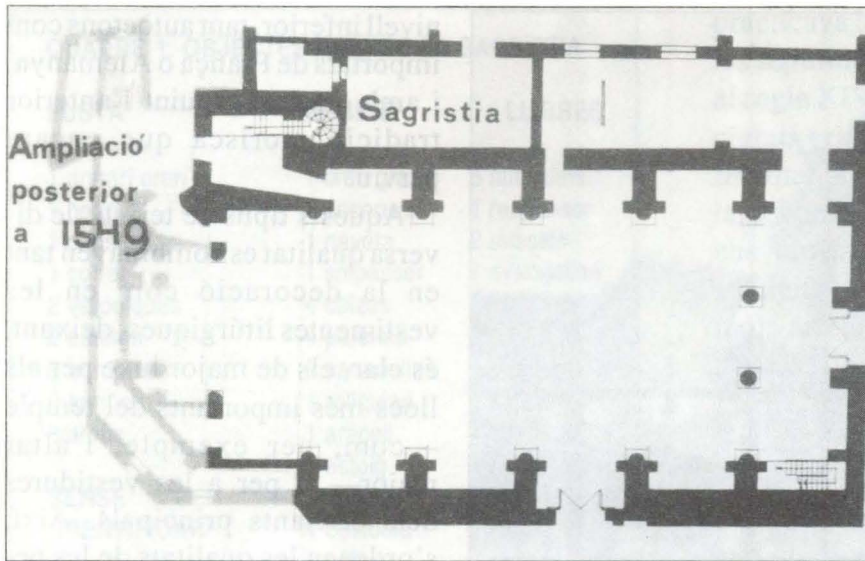
LA SAGRISTIA: UN LLOC SAGRAT

L'inventari en què es basa aquesta anàlisi cobreix únicament l'àmbit relacionat amb la sagristia de la parròquia, perquè aquest és un dels llocs principals del conjunt arquitectònic. Serà ací on resideix habitualment el grux dels objectes de culte, al mateix temps que constitueix l'espai utilitzat pel mateix sacerdot per fer la purificació i el revestiment previs al ritual sagrat de l'eucaristia (S. SEBASTIAN, 1988).

El notari recull a l'inventari el mobiliari on es troben aquests objectes religiosos, que respondria al següent esquema descriptiu:

La parròquia de Sant Salvador en el context urbà. Pla de la ciutat de València segons el pare Tosca.

Pla hipotètic de Sant Salvador a principis del segle XVI, amb les seues successives modificacions

*Armari gran de fusta:

- objectes de culte
- cofret de vori amb relíquies
- capseta de fusta daurada amb vestimentes
- cofret de fusta daurada amb vestimentes
- capsa verda amb vestimentes

*Armari fet dins la paret:

- diversos objectes

*Capsa de quatre calaixos amb diversos teixits

*Altra capsa de quatre calaixos amb vestimentes i teixits

*Objectes damunt l'armari gran de fusta:

- cofret de vori amb relíquies
- cofret de vori amb relíquies
- cofret enllautat amb relíquies

*Altre armari fet dins la paret amb teixits

*Diversos objectes dins de la sagristia sense localitzar

Passem ara a l'anàlisi dels quatre blocs en què es poden enquadrar els objectes recollits a l'inventari. Per a una major comprensió incloem un breu glossari al final d'aquesta anàlisi.

Objectes de culte

Els objectes de culte esmentats a l'inventari es troben fets majoritàriament de plata daurada o blanca, ja que s'utilitzen per a la cerimònia religiosa, l'eucaristia, o per contenir els objectes

sagrats, com el *lignum crucis* i, per tant, han de donar clara mostra del valor del que contenen a l'interior. Així, el poble podia comprendre la transcendència de l'acte litúrgic que s'estava portant a terme, o la importància de l'objecte que s'hi trobava al davant.

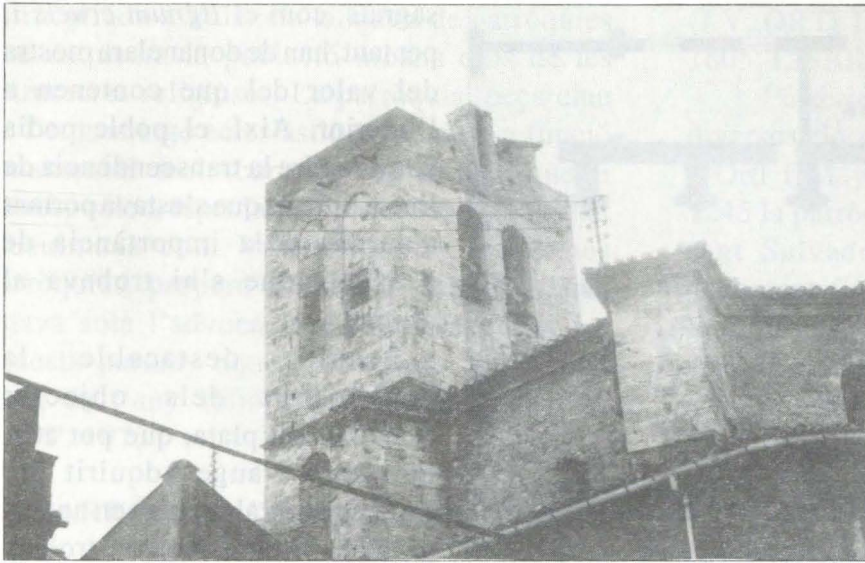
Resulta destacable la laboriositat dels objectes treballats en plata, que pot atribuir-se a l'auge adquirit per l'orfebreria valenciana en aquest període. Com a mostra, trobem encastats diversos materials, com el vidre o les perles, i la realització de relleus amb motius

principalment cristològics i marians. Cal assenyalar la presència d'un calze i d'una patena amb el senyal de Calatayud, la qual cosa indica que es tracta d'objectes donats per aquest noble cavaller (*Don Luis de Calatayut*), encara que ignorem el motiu de la donació (A. IGUAL UBEDA, 1956).

Encara que els calzes, els vasos sagrats i diversos objectes de menor importància litúrgica —com l'encenser o l'hisop— es mantenen en una línia sòbria i moderada, la perícia dels orfebres es veu reflectida tant en les custòdies com en les ara i els reliquiariis, tal com es dedueix de la detallada descripció que d'aquests objectes fa el notari (V. AGUILERA, 1986).

La importància de la custòdia té el seu origen en el sorgiment de la processó del Corpus Christi que va provocar la necessitat d'un nou objecte religiós digne de contenir la forma sagrada, perquè els fidels poguessen contemplar-la. Al mateix nivell es troba el reliquiari. Aquest conté una creu del *lignum crucis* que justifica, com en el cas de la custòdia, la seua profusa ornamentació (S. SEBASTIAN, 1988).

Encara que, com hem esmentat anteriorment, la majoria dels objectes estan fets en plata, hi ha uns pocs de menor importància treballats en altres metalls o en fusta. En el cas dels tres cofrets de vori que s'esmenten a

La torre de Sant Salvador és l'únic vestigi de la primitiva configuració de l'edifici.

l'inventari, probablement foren peces importades, ja que a València no hi havia massa producció pròpia d'aquest sector en aquesta etapa.

Ens trobem, doncs, davant d'un conjunt d'objectes de culte jerarquitzats, mijançant l'ús de materials de distint valor unit a la major o menor ornamentació, amb la finalitat d'atraure l'atenció dels fidels, indicant-los clarament el seu ordre d'importància dins de la litúrgia.

Vestimentes i ornaments en la litúrgia

La importància dels teixits en la litúrgia se subratlla a l'inventari pel gran nombre de peces de distints tipus que hi apareixen, sia vestimentes litúrgiques o ornaments tant per a l'altar com per a les diverses capelles del temple.

Durant l'època que ens ocupa, hi ha una arrancada del sector tèxtil, principalment del dedicat a teixits de luxe, fruit de l'increment de la demanda d'aquest tipus de productes. Aquest increment resulta comprensible si atenem al creixement econòmic de certs grups socials, que tractaran d'imitar la indumentària que fins aleshores havia estat d'ús restringit per a sectors privilegiats, com ara l'Església i la noblesa, fins a arribar a popularitzar en certa manera el seu ús. De tota manera, aquest tipus de teixits, majoritàriament de luxe, conviuen amb altres de

nivell inferior, tant autòctons com importats de França o Alemanya, i amb els fets seguint l'anterior tradició morisca que encara perviu.

Aquests tipus de teixits de diversa qualitat es combinaven tant en la decoració com en les vestimentes litúrgiques, deixant, és clar, els de major luxe per als llocs més importants del temple —com, per exemple, l'altar major—, i per a les vestidures dels oficiants principals. Així, s'ordenen les qualitats de les peces d'acord amb la seua importància dins la litúrgia, perquè els fidels perceben

d'aquesta manera els elements centrals cap als quals han de dirigir l'atenció, igual com ocorria amb els objectes de culte anteriorment esmentats. A la parròquia de Sant Salvador, els teixits més luxosos són els utilitzats a l'altar major i per revestir la imatge de la Mare de Déu.

A més a més, una altra manera molt més específica de denotar el luxe de les diverses peces tèxtils, és la utilització d'un codi de colors en el qual sobreix el roig, seguint certs criteris estrictament econòmics, ja que certes tintures comportaven un cost major. Per tot això, les tintures més cares es reservaven únicament per als draps més costosos.

Tot el que hem exposat fins ara queda clarament reflectit als quadres 2 i 3 de vestimentes i draps de la sagristia (G. NAVARRO, 1992).

Llibres litúrgics

Quan ens trobem davant dels llibres litúrgics, hem d'atendre dos aspectes diferenciats: les seues característiques físiques i el seu contingut.

Atenent l'aspecte físic extern, cal fer ressaltar la notable diferència que hi ha entre els materials usats per a la realització de les cobertes, i els diversos graus d'ornamentació; tot això en funció del grau d'importància de cada llibre. De

QUADRE 1. OBJECTES DINS DE LA SAGRISTIA

FUSTA	ARGENT	LLIBRES
1 armari gran	1 creu gran	3 missalets
1 peanya	1 encenser	1 responser
1 capseta	1 naveta	2 missals
1 cofret	1 salpasser	1 evangeliari
2 veròniques	4 calzes	1 epistoler
2 estoigs	4 patenes	1 capitulari
8 bordons	2 canadelles	1 ordinari
2 tombes	1 reliquiari	1 santoral
3 creus	1 araceli	1 antifonari
	1 estoig	1 dominical
SENSE IDENTIFICAR	2 crimeres	1 d'oficis
	1 custòdia	1 lliçoner
	1 cofret	2 salteris
2 caixes amb 4 calaixos		1 proser
3 ares	ALTRES	
1 cofret enllaunat	METALLS	VORI
1 capsa		
1 posteta	1 bastiment	3 cofrets
2 veròniques	4 canelobres	
1 caixeta	1 bacins	TERRA
1 capsa verda	1 cullereta	2 veròniques

manera que els més decorats seran aquells el paper dels quals en el culte resulta clau. Igualment, s'observa la diferència material entre els suports utilitzats per a aquests llibres: mentre el missal —llibre utilitzat com a guia en l'eucaristia— reposa sobre un coixí de seda al faristol, l'evangeli ho fa directament sobre les barres de ferro del bastiment.

Per una altra part, i atenent al contingut, es pot observar un alt grau d'oficialitat pel que fa a la doctrina. Contenen tot un ritual preestablert, totalment controlat per l'Església per evitar possibles heretgies. Bona mostra d'això es troba al *Santoral*. S'hi recull les vides dels sants oficials per evitar que els fidels arribessin a venerar individus per a ells sants, però que per a l'Església havien caigut en l'heretgia.

Les relíquies en el culte cristià

Pel que fa a les relíquies en si, caldria destacar els canvis soferts per la tradició cristiana des dels orígens, ja que fins al segle IV es

practicava la pergrinació als llocs on es trobaven les sepultures dels primers màrtirs, i no serà fins al segle XIV quan es traslladen les relíquies a les ciutats cristianes d'occident amb la finalitat de facilitar la veneració dels fidels. L'increment de la devoció popular cap a aquestes relíquies no ens mostra una creixent religiositat, sinó el resultat d'una clara tendència cap a la superstició, molt arrelada en el si de la població, que hi trobava un element material al qual dirigir-se. Així, s'uneixen aspectes de la religiositat popular amb elements propis del culte cristià. Aquest fet propiciarà al mateix temps una reacció per part del papat que tractarà de controlar i verificar l'autenticitat de les restes venerades (S. SEBASTIAN, 1988).

En el conjunt de relíquies documentades a l'inventari s'observen clarament grups ben diferenciats: relíquies pertanyents a sants, a Jesucrist i Maria, a personatges bíblics i, finalment, objectes relacionats directament amb el cristianisme.

Començarem per aquests darrers. A diferència del gruix de les relíquies, ens trobem no en objectes relatius a una persona sinó, per contra, amb fragments de llocs emblemàtics per a la cristiandat com Betlem o el Mont Calvari. Aquests objectes denoten el protagonisme d'aquests llocs en el procés evolutiu del cristianisme.

Pel que fa a les que fan referència a personatges bíblics, cal destacar que en la majoria dels casos es tracta de terra de llocs en els quals va quedar constatada la seua presència. El predomini d'aquest tipus de restes pot estar relacionat en alguns dels casos amb la impossibilitat de conèixer on es troben enterrades les restes, i en d'altres perquè els esdeveniments que van succeir en aquell lloc resulten destacables.

Quant a les relíquies de sants, cal realitzar una lectura més profunda i integrada en la doctrina i els costums de religiositat popular d'aquesta etapa com hem comentat anteriorment. El paper que feia la figura del sant dins de la religió popular està basat en la seua proximitat als fidels, com una espècie de divinitat menor, que propicia la seua utilització com a punt de

contacte amb el déu suprem. A això s'afegeix la diversitat de poders miraculosos atribuïts a les seues restes per fer front a tot tipus de malalties, com per exemple el paper fet per sant Sebastià en els períodes de pesta.

L'elecció dels sants les relíquies dels quals es veneren als centres de culte reflecteix la cojuntura evolutiva de la doctrina cristiana, ja que l'Església els utilitza per transmetre una sèrie de missatges o models, buscant la seua implantació entre els fidels. Hem de prestar, doncs, atenció a les característiques comunes i més destacades d'aquest conjunt. Destaquen sobretot els màrtirs de la primera època del cristianisme, majoritàriament presents a l'inventari, que realcen els valors com la santedat, la virginitat, la defensa a ultrança de la fe contra els pagans o la tasca de proselitisme (S. DE LA VORAGINE, 1982; F. RAPP, 1973).

Per una altra part, apareixen dos sants de recent canonització: sant Vicent Ferrer i sant Caterina de Siena; la característica més destacada d'aquests sants és la seua tasca de predicació, activitat molt important en la vida religiosa del moment. Tots dos revitalitzen en els sermons els anteriors valors adaptant-los a la seua societat. La figura de sant Vicent Ferrer és d'especial importància perquè es tracta d'un predicador originari de València i pel notori pes que va adquirir a la societat en què va viure i va predicar, ja que la predicació era l'únic vehicle per instruir en la fe el poble, que no podia accedir a la comprensió de la doctrina mitjançant la missa perquè es feia en llatí (M. LLOP, 1982).

Finalment, hi ha un nombrós grup de relíquies referents tant a Jesucrist com a la Mare de Déu. Això ens demostra la importància que adquireix el culte a la passió de Crist, que arriba a ser un model que els cristians han d'imitar en les seues manifestacions de penitència externa. Mitjançant les relíquies conservades podem observar la figura de Crist en totes les seues facetes com a home durant el seu pas per la Terra, aproximant així la seua figura a la dels creients.

Pel que fa al culte a la Mare de Déu, sofreix —igual que en el cas dels sants— un auge, ja que també actuarà com a mitjancera entre els homes

QUADRE 2. VESTIMENTES DE LA SAGRISTIA

TIPUS DE PEÇA	TEIXITS I COLORS
1 camisa	seda blanca (de la Mare de Deu)
1 capa	brocat carmesí i or
1 capa	camellot negre i or
1 capa	obra morisca i vellut morat
1 capa	porpra or i blanc
1 capa	seda verda
1 capa	vellut negre i or
2 capes	tela negra i fil blanc
4 capetes	blanques, negres i vermelles (per a fadrins)
1 casulla	domàs blanc i floc verd i blanc
1 casulla	domàs blanc i or
1 casulla	vellut i setí groc
1 casulla	vellut morat i or
1 casulla	vellut morat i setí burell
1 casulla	tela blava
1 casulla	tela de França blanca i camellot
1 casulla	propra d'or i blanc
5 casulles	porpra d'or i blau
1 delmàtica	tela blanca i or
1 drap	tela negra amb creu blanca (donar absolucions)
1 estola i 2 maniples	vellut morat i or
1 gremial	blanc
1 gremial	porpra d'or i seda blanca
1 gremial	tela blava
1 mantell	camellot blau (de la Mare de Deu)
2 vels	negres (per als fadrins abanderats)

i Déu.

Per cloure aquest apartat, assenyalarem la dualitat ideològica que hi ha en el culte a les relíquies que enfronta els trets miraculosos que els atribueix la tradició popular al missatge oficial que l'Església pretén transmetre al seu través.

CONCLUSIONS

Queda demostrat a l'inventari l'ús d'un complex sistema d'elements per a la realització dels actes litúrgics, que mitjançant la jerarquització dels materials utilitzats facilitaven una major comprensió de la transcendència d'aquests actes per part dels fidels. En qualsevol cas, aquest sistema, no seria definitivament fixat

fins a mig segle més tard al Concili de Trent.

Aquest intent de comunicació adquireix importància davant d'una realitat social en la qual la doctrina està veient-se amenaçada per la superstició popular. Amb les relíquies s'està dotant els fidels d'un conjunt d'elements capaços de fer front a les agressions que sofreixen els dogmes de fe, conseqüència de la convivència amb restes d'elements judaïtzants i mudèjars, unit a l'aparició de moviments herètics que qüestionen el paper de l'Església. València, a finals del segle XV, conserva encara restes de població mudèjar, i aquest fet radicalitzarà les agressions per part de la religió oficial cap a l'espiritualitat popular, en la mesura que aquesta es pot veure àmpliament determinada per la mateixa influència del substrat cultural que hi ha en la que va ser ciutat musulmana (M. RUZAFÀ, 1988, 1993). Mentre que els jueus conversos atacaran els rituals celebrats als temples cristians intentant que els fidels s'uneixen a aquest moviment de crítica al fast de l'Església, paral·lelament es busca la transmissió d'un sistema de valors morals —com poden ser-ho la virginitat o la santedat— i un apropament a la figura del déu-home, com a intent de retorn al cristianisme primitiu.

GLOSSARI

Les definicions que componen aquest glossari han estat extretes del *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Alcover-Moll, per això hem conservat la seua forma original (ALCOVER, 1968-1969).

-**ALMAYZAR**: espècie de toca o tovallola que els moros se posaven enrevoltada pel cap els dies de festa. (Almaiçar, de l'àrab Al-mizar).

-**AMIT**: tela blanca quadrada que es lliga amb toques pels pits i per la cinta i cobreix l'esquena del sacerdot per davall els ornaments de dir missa.

-**ANTIFFENER**: llibre de cor on es contenen les antífones que s'han de cantar. (Antifoner).

-**BACÍ**: gibrella o plat fondo de metall per a posar-hi aigua o altre líquid.

-**CALZER**: copa sagrada d'or o argent que serveix en la missa per posar el vi que s'ha de consagrar.

-**CAPITULER**: llibre que conté les capítules que es canten en el cor. (Capitulari).

-**CASULLA**: vestiment que el sacerdot du damunt de tot per celebrar la missa, i que és obert pels costats i baixa per davant i per darrera des del coll fins a mitja cama.

-**COLLAR**: la part del vestit més pròxima al coll o que servia per abrigar o adornar el coll.

-**CORDÓ**: conjunt de diferents fils retorçuts formant una espècie de corda prima d'estructura cilíndrica, que serveix per a subjectar peces de vestir o de calçar o altres objectes.

-**CORPORAL**: drap blanc que es col·loca damunt l'ara on se celebra la missa, per posar-hi el calze i l'hòstia damunt.

-**CRISMERA**: vas on se guarda la crisma per a les uncions.

-**CUSTÒDIA**: reliquiari de metall preciós, dins el qual s'exposava a la veneració pública el cos de Nostre Senyor Jesucrist.

-**ÇAMÍS**: túnica blanca que cobreix el cos del sacerdot des del coll fins als peus per dir missa.

-**DALMÀTICA**: espècie de túnica oberta pels costats i amb mànegues amples i curtes, que porten el diaca i el subdiaca en els oficis divins i que antigament portaven els reis, els heralds i altres personatges.

-**DOMINICAL**: breviari de tot l'evangeli. // Leccions donades el diumenge dins del temple sobre l'Antic i el Nou Testament.

-**ENCENSER**: braseret amb tapadora suspès amb cadenetes, que serveix per a cremar-hi encens i dirigir el fum d'aquest a l'altar, la imatge, etc., a què va dedicat l'homenatge.

-**EPISTOLER**: llibre on es contenen les epístoles dels apòstols o els fragments que se'n lliguen o canten en la missa.

-**ESTOLA**: ornament litúrgic consistent en una banda de tela relativament estreta i molt llarga, signada amb una o algunes creus, que els clergues es posen penjada pel coll o per l'espatlla en certes funcions litúrgiques.

-**FARISTOL**: moble de fusta o de metall,

amb peu o sense, que forma un o alguns plans inclinats on es posa el llibre que s'estudia, el missal, un llibre de cor, etc.

-FRONTAL: peça de tela, fusta, pedra o metall que forma la part davantera de un altar.

-GAFFET: peça de metall corbada que, fixada a una coberta d'un llibre, servia per a subjectar-la amb l'altra coberta.

-GREMIAL: peça de roba quadrada amb una creu en mig, que es posen els bisbes damunt els genolls per a certes cerimònies de pontifical.

-LIÇONER: llibre on es llegeixen fets de sants. (lliçonari).

-MANIPLES: ornament sagrat de la mateixa figura que l'estola, però més curt, que el sacerdot porta cenyit al braç esquerre damunt la mànega del çamís.

-MISSAL: llibre gran que durant la missa es té sobre l'altar, i en el qual hi ha les oracions i la indicació de les cerimònies de la missa.

-MISSALET: llibre que conté les oracions de la missa encara que no siga el que empra el sacerdot per a celebrar-la.

-NAVETA: vas de forma llarguera semblant a una petita nau, que serveix per a tenir-hi l'encens que ha de posar-se a l'encenser.

-OFFICIER: llibre on està escrit el text, i a vegades la música, del oficis divins.

-PALI O DAVANT ALTAR: peça de tela fina col.locada a manera de cobrecel damunt sis o vuit barres llargues.

-PATENA: plat de metall preciós, lleugerament còncav, amb el qual es cobreix el calze i dins el qual es posa l'hòstia des del paternòster fins el moment de sumir.

-PROSER: llibre de proses per a cantar en la litúrgia.

-QUINTERNAT: reunit formant quintern (plec de cinc fulls).

-REL.LIQUIARI: capsa, vas, estoig on es guarda una relíquia o relíquies; lloc on es guarden les relíquies d'una església, d'un palau, etc.

-SALPASSER: objecte que serveix per a fer les aspersiones d'aigua beneida.

-SALTERI: recull de salms; el llibre de l'Antic Testament que conté els 150 salms de David.// Part del breviari que conté les hores canòniques de tota la setmana llevat de les lliçons i oracions.

-SANTORAL: llibre que conté vides de sants; llibre de cor que conté els introits i antífones propies de les festes d'alguns sants.

-SENYIL: cordó amb una borla a cada cap, amb el qual el sacerdot es cenyeix el çamís per celebrar els oficis divins.

-TORCAMANS: eixugamans.

-TOVALLA: peça de roba, generalment de llí o de cotó, que es posa estesa damunt l'altar.

-TOVALLOLA: peça de tela molt petita amb què el celebrant s'eixuga les mans després del lavabo de la missa.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILERA CERNI, V. (1986): *Historia de l'art valencià* vol.2. Consorci Valencià d'Editors.
- ALCOVER, A.M. *et alii* (1968-1969): *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca.
- CARCEL ORTI, V. (1987): *Historia de la Iglesia en Valencia*, Tomo 2. Arquebisbat de València.
- ESCLAPES DE GUILLO, P. (1805): *Resumen historial de la fundación y antigüedad de la ciudad de Valencia*. València.
- IGUAL UBEDA, A. (1956): *El gremio de plateros*. Alfonso el Magnánimo. València.
- LE GOFF, J. (1988): *Diccionario de la Nueva Historia*. Ediciones Mensajero. Bilbao.
- LISARDO (1870): *El Santísimo Cristo del Salvador. Romance histórico*. València.
- LLOP CATALA, M. (1982): «La predicación y las cofradías valencianas, ss.XIV-XV». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 58.
- NAVARRO ESPINACH, G. (1992): *El despegue de la*

- industria sedera en la Valencia del siglo XV*, Serie Minor, Generalitat Valenciana. València.
- ORTI i MAYOR, J.V. (1709): *Historia de la milagrosa imagen de el Santo Christo de San Salvador de Valencia*. (Facsimil). València.
- RAPP, F. (1973): *La Iglesia y la vida religiosa en Occidente a fines de la Edad Media*, Nueva Clío. Barcelona.
- RUZAFÁ GARCIA, M. (1988): «La moreria de Valencia», *Historia del pueblo valenciano*, tom 1. Levante, València.
- RUZAFÁ GARCIA, M. (1993): «El Islam y Occidente: viejos y nuevos problemas» *Taller d'Història*, núm. 2. València.
- SEBASTIAN LOPEZ, S. (1988): *Iconografía medieval*. Etor/arte, Donostia.
- TEIXIDOR, J. (1895): *Antigüedades de Valencia*, tom 1. València.
- VORAGINE, S. de la (1988): *La leyenda dorada*. Alianza Forma, Madrid.

**INVENTARI DE LA PARRÒQUIA DE
SANT SALVADOR (1506)
1506, MAIG, 21. VALÈNCIA
ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA
SECCIÓ DE PROTOCOLS, NOTARI
MIQUEL ORTIGUES
SIGNATURA 10.252**

(*die XXI madii anni MDVI*)¹

Cum ob doli maculam evitandam etc. scienter etc. nos Johannes Cirera, legum doctor, et Petrus Avellà, notarius cives civitatis Valencie, operarii et aministratores in anno presente ecclesie parochialis Sancti Salvatoris dicte civitatis Valencie, signo venerande cru+cis precedente pro conservacione bonorum omni et iurium dicte ecclesie achvestmentorum et ornamentorum² eiusdem facimus inventarium et reportorium de dictis bonis et ornamentis ad presens existentibus et repertis in dicta dicta (sic) ecclesia in hunc qui sequitur modum:

-Et primo en la sagrestia de la dita església foren atrobades les coses següents:

[armari gran de fusta]

-Et primo en hun armari gran de fusta una creu gran d.argent de la dita església daurada ab tres florons d.argent blanchs ab lo bordó de aquella de fusta argentat.

-Item hun encenser d.argent ab ses cadenetes d.argent.

-Item una naveta d.argent del dit encenser ab una cullereta de lautó.

-Item hun salpacer d.argent ab tres botons d.argent.

-Item hun calzer d.argent daurat ab hun botó ab sis senyals de Jhesús Christ e una veronica.

-Item una patena d.argent daurada del dit calzer foradada ab hun cantó ab una creu en mig ab una esponja e lança als costats de la creu.

-Item hun altre calzer d.argent daurat de part de dins e a les vores ab hun pom en mig daurat ab lo peu gallonat ab lo hun galló daurat e.l.altre blanch ab un senyal de torre.

-Item una patena d.argent blanca ab una creu daurada en mig del dit calzer los quals dits dos calzers e patenes estan dins la dita Sagrestia.

-Item altre calzer d.argent daurat ab senyal de Calatayut que és una cabata al peu del dit calzer ab sa patena d.argent.

-Item altre calzer d.argent daurat ab sa patena tot pla, los quals dits dos calzers et patenes resten en poder del vicari de la església de Sent Salvador per la servitut de aquella.

-Item dos anadelles d.argent ab son bech y ança y la cuberta y lo peu estan ab hun galló daurat et altre blanch.

-Item hun rel.liquiari de argent tot daurat ab una creu damunt aquell daurada ab huns pomets a cascun cap de la dita creu et en mig de aquella hi ha una creueta del lignum crucis engastada ab cinch perles menudes en torn de la dita creueta en lo qual rel.liquiari hi ha a la una part XVI casetes ab rel.líquies ab hun vidre cubertes et a l.altra part una porteta d.argent ab lo nom de Jhesús en mig.

-Item una peanya de fust ab dos angelets de fust tot daurat ab unes letres d.or en torn de la dita peanya fetes sobre atzur la qual peanya és per a tenir e posar l.ara celi d.argent per a la festa del Corpo Crist.

-Item una ara celi d.argent daurada ab unes fulles d.argent de mostra de carrasca blanques ab sos vidres

y entorn dels dits vidres sis cerafins de una part e altra ab sis floretes d'argent blanques en cascuna part ab una creueta d'argent daurada ab hun crucifici d'argent encarnat per a posar damunt l'ara celi lo qual està dins una capça.

[coffrenet de vori]

-Item coffrenet de vori a manera de tomba ab imatges entorn dins lo qual foren atrobades les rel.líquies següents:

-Primo hun troç del rest del cap de sent Alexi.

-Item una costella del gloriós sent Lorens.

-Item una sageta de sent Sabastià.

-Item hun senyal de la Verge Maria.

-Item del cabells de senta Catherina Màrtir.

-Item dels ossos y de la pell de sent Berthomeu.

-Item de la terra del vas de senta Sicília.

-Item de la cadira hon seya Jhesús Christ quant disputava ab los juheus.

-Item del Sepulcre de Nostre Senyor Déu Jhesús Christ.

-Item de la pedra hon Jhesús Christ seya quant féu la Cena ab los seus apostols.

-Item hun troç de la costella de senta Ursola.

-Item de la terra del loch hon la stela aparech als tres reys de Orient.

-Item hun troç de la costella de sent Ypòlit.

-Item hun troç del os del cap de sent Blay.

-Item hun troç de la canyella del braç de senta Engràcia.

-Item hun troç de os de la espatla de senta Bàrbera.

-Item dels cabells de senta Magdalena.

-Item del encens que offerí Zacharies.

-Item de la terra del camp hon feu creat nostre pare Adam.

-Item de la terra del loch hon Jhesús seya quan Marta li dix Senyor si fosseu estat ací mon germà no fora mort.

-Item de la terra del Sepulcre de Jhesús Christ.

-Item de la terra de la muntanya hon se'n muntà Jhesús Christ al cel.

-Item de la terra del loch hon sent Jaume plorà.

-Item de la terra del loch hon Jhesús fonch circuncís.

-Item de la terra del loch o pesebre hon naisqué Jhesús Christ.

-Item de la terra del loch hon se féu la sepultura de nou profetes.

-Item de la terra del loch hon los tres reys d'Orient s.aparellaren per a venir adorar Jhesús Christ.

-Item de la terra del sepulcre de senta Catherina.

-Item de la terra del sepulcre de Lazer.

-Item hun saquet morisch dins lo qual hi ha diversos paperets et draps ab diverses rel.líquies, les quals per no títol no.s pot saber de quins sants e santes són.

[capceta de fusta daurada]

-Item una capceta de fusta daurada dins la qual fonch atrobada una tovallola de seda rexada guarnida de or e sembrada de letres e floretes de or.

-Item hun vel de seda rexa guarnit entorn de fil d'or.

-Item altre vel de seda com hun papallonet guarnit de or entorn per a cobrir lo calzer quan porten lo Corpus³ al

moniment lo Digous Sant.

[coffrenet de fusta daurat]

-Item hun coffrenet de fusta daurat de fora ab dos griffons o animals dins lo qual foren trobades les coses següents:

-Item hun almayzar de seda morisch.

-Item una tovallola de llí rexada ab listes de grana y en torn guarnida de fil d'or y de grana.

-Item altra tovallola de llí prim ab rexes de fil de Flandes guarnida entorn de floçadura de fil blanch.

-Item una altra tovallola de llí prim plana et a cascun cap obrada de obres morisques.

-Item altra tovallola de seda plana ab les vores de seda grana.

-Item altra tovallola de seda rexada de rexes de seda groga.

-Item altra tovallola de seda molt vella guarnida de fil d'or entorn.

-Item hun vel de seda guarnit entorn de lista tenada.

[capsa vert]

-Item una capsa vert ab lo nom de Jhesús damunt dins la qual foren trobats deu corporals ab ses pàmies et dos draps obrats hon estàn embolicats los dits corporals.

[armari dins la paret]

-Item més dins hun armari que està fet dins la paret de la dita Sagrestia foren atrobades les coses següents:

-Primo tres ares les dos guarnides de fust et la una per guarnir, la qual està en poder del noble don Luís de Calatayut.

-Item més una capça dins la qual foren atrobats los cordons e flochs d'or i de seda de la creu major de la església.

-Item hun coxinet de seda per al faristol.

-Item dos plechs de troços de vestiments vells.

-Item hun missalet de pregamí vell ab cubertes de fusta.

-Item hun libre de responsos de pregamí ab cubertes de fusta vell.

-Item hun missal de ploma scrit en paper quinternat en pregamí ab cubertes de fust ab dos gaffets.

-Item hun missal gran per a l'altar major scrit en pregamí de ploma ab cubertes de fust guarnides de cuyro grinyolat ab quatre gaffets.

-Item hun libre evangelister scrit de ploma en pregamí ab cubertes de fust guarnides de cuyro vermell ab dos gaffets.

-Item hun bastiment de barres de ferro per a posar lo evangelister quan se diu lo evangeli.

-Item hun estoig de argent hon està lo oleum infirmorum.

-Item hun parell de crismeres d'argent.

[caxa ab quatre caxons]

-Item en la una de les caxes que està en la dita Sagrestia fetes ab⁴ caxons foren atrobades les coses e vestiments següents:

-Et primo en la hú dels caxons de la dita caxa les banderes o insgnies de la vera creu que.s trahehen la Quaresma.

-Item tres vels negres la hú per al lignum crucis e les dos

per als fadrins qui porten les dites banderes.

-Item una cortina negra per a posar davant la ymatge de la Verge María del Miracle.

-Item hun davant altar de tela negra ab lo senyal de la creu en mig ab son frontal et tovalloles.

-Item dos cortines de tela blava pintades ab àngels et esteles per a la festa del Corpus Cristo.

-Item una capa de brocat carmesí ab son fres d.or.

-Item en hun altre caxó de la dita caxa foren atrobades les coses següents:

-Primo set tovalles de llí escacades totes blanques.

-Item sis tovalles de llí escacades ab los caps de listons e mostres blaves.

-Item dos tovalles blanques alamandesques.

-Item més dos tovalles de llí blanques ab los caps blaus.

-Item més dos altres tovalles de llí⁵ blanques escacades.

-Item dos línees de llí primes guarnides de lista blava.

-Item dos altres línees de llí primes, la una guarnida de lista groga et l'altra de lista de grana.

-Item una altra línea de olanda obrada de mostres de grana entorn ab floçadura de grana entorn nova.

-Item cinch altres línees de llí primes totes planes e blanques.

-Item una altra línea de olanda ab lista de grana ab listons negres e blancs en mig ab caps de togua.

-Item en l'altre caxó de la dita caxa foren trobades les coses següents:

-Et primo hun davant altar o pali de domàs blanch ab les armes de mossen Lorens Johan ab son frontal et tovalloles.

-Item altre davant altar fet ab barres de vellut vert et ab barres de porpra de or e grana ab son frontal e tovalloles de or e grana.

-Item altre davant altar de domàs tenat ab son frontal e tovalloles.

-Item altre davant altar de vellut morat sens frontal e tovalloles.

-Item altre davant altar de domàs blanch ab una -m-coronada de or en mig sens frontal e tovalloles.

-Item hun frontal e tovalloles de brocat blau.

-Item hun troç del dit frontal de brocat blau de larch de tres palms poch més o menys.

-Item hun pali⁶ de cetí groch ab son frontal e tovalloles de dit cetí.

-Item hun frontal e tovalloles fets de troços de cetí groch e de domàs blanch.

-Item hun davant altar de fil de llí rexiat ab listes de grana ab sa floçadura.

-Item en l'altre caxó que és lo quart caxó de la dita caxa foren trobades les coses següents:

-Primo hun davant altar de porpra vert ab una pinya d.or en mig ab son frontal et tovalloles.

-Item hun davant altar de porpra de mostres de or e grana ab una serveta en mig ab son frontal e tovalloles.

-Item hun davant altar de porpra de seda vert vell.

-Item hun davant altar de porpra de or et seda blanca

ab les armes de Calatayut.

-Item hun gremial de porpra de or et seda blanca.

-Item una tovallola de vellut morat per a dir lo evangeli ab sa floçadura groga et blava de seda.

-Item altra tovallola de domàs blanch per a dir lo evangeli ab sa floçadura de seda vermella et groga.

-Item altra tovallola de porpra de or et blau per a l'evangeli ab sa floçadura.

-Item altra tovallola morisca per a l'evangeli.

-Item hun frontal e tovalloles de seda morischs.

-Item hun frontal de porpra de seda de grana vell.

-Item hun davant altar de seda vert e groch fet ab diverses mostres.

-Item hun davant altar de mostres morisques de diverses colors sens forrar ab dos tovalloles morisques ab ses floçadures molt velles.

[2^a caxa ab quatre caxons]

-Item en una altra caxa dins la qual hi ha quatre caxons que està dins la dita Sagrestia foren atrobades les coses següents:

-Et primo una casulla de porpra de or e seda blava ab ses delmàtiques, estoles et maniples de la porpra matexa.

-Item altra casulla de la porpra matexa de or e blau ab ses delmàtiques, estoles, et maniples de la porpra matexa.

-Item altra casulla de vellut morat guarnida davant et de traç ab trepadures de cetí burell en loch de fres.

-Item una casulla de porpra blava ab fres de or ab son maniple y estola.

-Item altra casulla de seda blava ab unes roses de fil d.or sembrades per la dita casulla ab son maniple y estola.

-Item una casulla de tela de França feta ab unes mostres menudetes blanca ab hun fres de chamellot tenat molt sotil.

-Item dos delmàtiques de tela blanca guarnides ab fresos d.or ja velles.

-Item quatre çamís emparamentats, amits e senyils.

-Item hun çamís ab son amit e cordó.

-Item altre çamís ab son amit e cordó.

-Item en l'altre caxó de la dita caxa fonch trobat lo que.s segueix:

-Et primo una casulla de domàs blanch vella ab son fres d.or ab figures ab huns senyals de fil d.or a les espalles ab ses delmàtiques de la matexa seda.

-Item altra casulla de porpra de or e blanch usada ab ses delmàtiques de la matexa porpra.

-Item altra casulla de porpra de or y blau.

-Item en l'altre caxó de la dita caxa foren atrobades les coses següents:

-Et primo una casulla de domàs blanch ab son fres ab sos⁷ delmàtiques, estoles et maniples de la seda matexa tot nou ab ses floçadures de seda vert y blanch.

-Item altra casulla de vellut morat ab son fres d.or ab ses delmàtiques, collars, estoles, et maniples de la matexa seda ab senyals de crespí.

-Item una casulla de vellut tenat guarnida ab fresadura de cetí groch trepat davant y detràs.

-Item en l.altre caxó que és lo quart caxó de la dita caxa foren atrobades les següents:

-Et primo una capa de porpra de or et blanch ab sa fresadura de figures de fil d.or.

-Item altra capa morisca ab fres de vellut morat.

-Item altra capa de vellut negre ab fresadura de fil d.or.

-Item altra capa de chamellot negre ab fres de fil d.or.

-Item una capa de seda vert ja molt vella.

-Item una casulla de tela blava ab delmàtiques.

-Item una tovallola de tela blava per a dir l.evangelí ab creus blanques.

-Item hun gremial de tela blava.

-Item quatre capetes per afadrins les unes de la una part blanques et de l.altra negres e les altres vermelles.

-Item un drap de tela negra ab una creu blanca en mig per a les absolucions.

-Item hun davant altar de llí ab listes de grana.

-Item altre davant altar de llí rextat ab listes de grana.

-Item altre davant altar de llí rextat et listat ab listes de fil de Flandes ab ses tovalloles et frontal.

-Item una cortineta chiqueta de porpra de or e grana guarnida de floçadura per a posar davant lo sacrari del altar major.

-Item altra cortineta de vellut carmesí guarnida de trepadures de cetí blanch en torn.

[damunt de l.armari gran de fusta]

-Item més en l.altra⁸ del damunt dit armari gran de fusta dessus en lo principi del present inventari mencionat foren trobes les relíquies e coses següents:

-Et primo en hun coffrenet de vori, del sepulcre de la Verge Maria.

-Item de la pedra del Monte Calvari.

-Item del sepulcre de sent Jeronim.

-Item de la terra de aquel loch hon l'àngel doná la palma a la Verge Maria.

-Item de la terra del loch hon reposava la Verge Maria com fugia en Egipte.

-Item de la terra que fonch format nostre pare Adam.

-Item del sepulcre de senta Catherina.

-Item hun troç d.os del cap de senta Prexedis.

-Item hun troç de fusta de la porta daurada.

-Item de la terra del loch hon l'àngel confortà a Nostre Senyor Déu Jhesús Christ quan estava posat en l.agonia.

-Item hun troç de la costella de sent Sabastià.

-Item del sepulcre de sent Làzer.

-Item de la terra del loch hon Jhesús Christ dejunà XXXX dies et XXXX nits.

-Item hun troç de os del cap de senta Engràcia.

-Item dins una caxa hun capiró del gloriós sent Vicent Ferrer.

-Item hun coffrenet de vori obrat guarnit de cendat vermell dins lo qual foren atrobades les relíquies següents:

-Item de l.arbre hon Abram⁹ los tres angels et adorau la hú.

-Item de la pedra del loch hon Jhesús fou pres la nit del Digous de la Cena.

-Item de la terra del loch hon toquà la llet de la Verge Maria.

-Item dels cuirons¹⁰ de la capella de Betlem.

-Item de la terra del loch hon dormiren los apostols la nit del Digous Sant.

-Item de la terra del loch hon Jhesús Christ dix als apostols precedan-vos en Galilea.

-Item més de la terra hon està el Sepulcre de Jhesús Christ.

-Item de la terra del loch hon la Verge Maria donà la sua cinta a sent Thomàs.

-Item hun coffrenet enlaudat dins lo qual hi ha diverses relíquies e són les següents:

-Item de la terra del Sepulcre de la Verge Maria.

-Item de la terra hon Jhesús plorà dins la ciutat de Jherusalem lo Jorn de Rams.

-Item de la terra hon Jhesús seya quan feu lo Pater Noster.

-Item de la terra hon Jhesús orà lo Digous Sant.

-Item de la terra hon sent Esteve fou apedreat.

-Item de la terra del loch hon lo Sant Spèrit devallà sobre los apostols.

-Item de la terra hon està lo sepulcre de sent Làzer.

-Item de la terra del loch hon aparegué Jhesús als apostols.

[2e armari dins la paret]

-Item en hun altre armari que està fet dins la paret de la dita Sagrestia foren atrobades les coses següents:

-Et primo quatre veròniques de la Verge Maria, les dos de fusta e les dos de terra.

-Item una posteta ab los peus de Jhesús Christ.

-Item una cortineta de fil ab listes de fil blanques ab què està cubert lo dit armari de pedra fet en la paret de la dita Sagrestia.

-Item altra cortina de seda rexada ab mitja lista de grana per les vores vella.

[dins la Sagrestia]

-Item dins la dita Sagrestia foren trobades les coses següents:

-Et primo hun estoig de fusta ab les armes de Badia dins lo qual hi ha una verònica daurada ab la fas de Nostre Senyor a la una art e a.l.altra part la Verge Maria ab son fill al braç.

-Item hun altre estoig de fusta dins lo qual hi ha dos angelets pintats en lo qual hi ha una altra verònica de Nostre Senyor a la una part et a.l.altra de la Verge Maria.

-Item sis bordons de portar lo pali pintats de or e vermell.

-Item dos bordons de fusta negres per a portar les banderes e insígnies de la vera creu en Quaresma.

-Item una tomba de fusta per a posar lo Corpus Domini lo Digous Sant en lo monument en lo qual hi ha pintat hun cruciffici et com posen Nostre Senyor en lo monument.

-Item una creu de fust chiqueta sens pintar.

-Item altra creu de fust molt gran sens pintar tota plana.

-Item una altra creu gran ab hun cruciffici gran ja vell.

-Item una tomba de fust dins la qual hi és la figura de la Gloriosa Verge Maria de la festa de Agost.

-Item una custòdia de argent nova daurada per al combregar ab una creueta d'argent¹¹ damunt la dita custòdia ab dos angelets als costats.

-Item hun coffrenet d'argent daurat hon està reservat lo Corpus Domini en l'altar major.

-Item més quatre draps de or molt vells per a empaliar la església.

-Item hun davant altar de raç de color de blanch e vermell ab la figura de sent Salvador en mig.

-Item altre davant altar de raç de brots ab la transfiguració en mig.

-Item cinch torçmans et altres tants amits et altres tantes tovalloles de tela ja vells.

-Item dos capes de tela negra ab fresos de fil blanch.

-Item hun gremial blanch vell.

-Item una tovallola de llí blanca ab forradura vermella per a dir lo evangeli.

-Item una cortina o drap de raç ab hun cruciffici e la Maria e lo Joham en mig molt vell.

-Item dos tovalles escacades de llí ab lo caps blanch.

-Item dos tovalles de llí escacades.

-Item altres tovalles ab listes blaves.

-Item més dos altres tovalles escacades ab listes blaves.

-Item unes tovalles escacades totes blanques.

-Item dos çamíls ab dos amits nous de llí.

-Item quatre cordons, lo senyils blanchs de fil de Flandes.

-Item hun drap de peus blanch ab brots verts e ab lo senyal et armes de Calatayut.

-Item hun davant altar de llí ab listes de fil blanch ab floçadures blanques frontal et tovalloles.

-Item dos mantetes de combregar, la una de domàs blanch e l'altra de propra.

-Item altra manteta de combregar nova feta de gayes de ceif e de vellut morat obrada de fil d'or al cabeç e al davant et ab passamans e cordons de fil d'or.

-Item hun mantell de la Verge Maria de chamellot blau.

-Item una camisa blanca de seda per a la Verge Maria.

-Item hun vel chich de seda ab esteles de argent daurades sembrades en lo dit vel per a posar sobre lo coffrenet d'argent hon se reserva lo Corpus Domini.

-Item dos canalobres grans de estany per al evangeli.

-Item altres dos canalobres de ferro grans per a davant l'altar major.

-Item hun bací de lautó de la obra de la església de Sent Salvador.

-Item hun epistoler de pregamí scrit de ploma cubert de posts.

-Item hun missalet chiquet de pregamí ab cubertes de posts scrit de ploma.

-Item hun libre capituler de pregamí cubert de posts scrit de ploma.

-Item hun libre de pregamí ordinari de ploma ab cubertes de fusta.

-Item hun santoral de pregamí scrit de ploma ab cubertes de fust.

-Item hun libre antiffener de pregamí scrit de ploma ab cubertes de fust.

-Item hun dominical de pregamí scrit de ploma ab cubertes de fust.

-Item hun officier nou de pregamí en lo qual hi ha alguns officis nous scrit de ploma ab cubertes de fust.

-Item hun liçoner de pregamí scrit de ploma ab cubertes de fust.

-Item dos salteris de pregamí scrits de ploma ab cubertes de fust.

-Item hun proser de pregamí escrit de ploma vell.

-Item una caxeta vella plana dins la qual hi ha quatre vels de seda grans molt vells sotils.

-Item una cortina de llí ab listes de fill blanch de Flandes per al altar major per a cobrir lo retaule.

-Item altra cortina de tela blava gran per a cobrir lo retaule del dit altar major.

-Item una cortina blanca de floçadura de fil blanch per a posar davant lo altar major en lo temps de la Quaresma.

-Item altra cortina de tela negra per a posar davant lo dit altar major en lo dit temps de la Quaresma ab la figura de Nostre Senyor Déu Jhesús Christ ab la creu al coll.

-Item deu cortines entre chiques e grans, entre blanques, vermelles e blaves per a cobrir los altars et, o, retaules de la dita església en lo temps de la Quaresma.

-Item hun vel gran de seda hon hi ha cinch teles de seda ab floçadures lo raudés d'or e de seda groga posades entre les dites eles e lo dit vel tot guarnit entorn de la dita floçadura lo qual sobre los crucifficis de l'altar major de la dita església.

-Item una estola e dos maniples de vellut morat ab creus de fil d'or als caps e per mig ab ses floçadures.

Hec autem sunt bona vestimenta, reliquie et ornamenta que ad presens invenimus fore in dicta ecclesia Sancti Salvatoris, protestantes pro si de cetero invenerimus aliqua alia bona sive ornamenta, illa scribemus et continuabimus pro ut decet. Que acta fuerunt in civitate Valencie ut supra.

Testes inde sunt venerabilis Anthonius Cabrera, rector ecclesie Sancti Salvatoris, et Bernardus Sastre, vicarius, et Miquael Thomas benefficiatus eiusdem ecclesie Sancti Salvatoris.

NOTES

1. Al marge esquerre a l'altura d'aquest línia es llig: «inventari dels ornaments de Sent Salvador».
2. Sobre aquesta línia: «et reliquiarum sanctarum».
3. Sobre aquesta línia: *Domini*.
4. Sobre aquesta línia: «quatre».
5. Sobre aquesta línia: «totes».
6. Sobre aquesta línia: «o davant altar».
7. Sobre aquesta línia: «collars».
8. Sobre aquesta línia: «part».
9. Sobre aquesta línia: «veu».
10. Sobre aquesta línia: «de la terra».
11. Sobre aquesta línia: «levadiça».

DEBAT-OPINIONS

Tema:

LA GESTIÓ DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC A CASTELLÓ DE LA PLANA

Coordinació i introducció:

M. Carmen GUINEA

(Associació Arqueològica de Castelló)

Col·laboren:

Víctor ALGARRA, Concha CAMPS i Enrique DÍES

(Comissió d'Arqueologia del CDL de València i Castelló)

Jordi GÓMEZ

(Servei d'Arqueologia de la Conselleria de Cultura a Castelló)

Enric LLOP

(Comissió de Patrimoni del Col·legi Oficial d'Arquitectes
de la Comunitat Valenciana. Demarcació de Castelló)

POLÍTIQS, ARQUEÒLEGS, ARQUITECTES I ASSOCIACIONS

M. Carmen Guinea
(Associació Arqueològica de Castelló)

Amb el compromís de fornir una reflexió teòrica i pràctica sobre el fet arqueològic i, de manera especial, sobre els plantejaments que acompanyen tota intervenció arqueològica en el subsòl per recuperar el patrimoni històric, el número 12 d'aquest Butlletí va encetar a debat el tema de la intervenció i planificació de l'arqueologia urbana actual mitjançant la col.laboració de grups d'investigadors procedents de Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià. Aquest nou debat que us presentem ací vol oferir una estructura de participants i continguts diferent, però, al cap i a la fi, semblants en l'espai comú d'interessos conflictius que envolten les relacions entre arqueologia i societat: precisament la gestió del patrimoni arqueològic.

La iniciativa del tema i la seua adaptació al context particular de Castelló de la Plana deriven de diverses premisses. D'un costat, el rerefons social i la polèmica generades per l'aparcament construït a la Basílica de la Mare de Déu de Lledó (abril 1993) ha produït la necessitat de replantejar quins són els responsables i quines les seues obligacions com a tals davant de determinats atemptats front al patrimoni arqueològic municipal de Castelló.

D'altra banda, els fenòmens d'incompliment de la Llei de Patrimoni Històric de 1985 no han estat sols habituals a Castelló. El tema de la gestió del patrimoni arqueològic a la Comunitat Valenciana fou objecte d'una xerrada-col.loqui a càrrec de Na Rosa Enguix, cap del Servei d'Arqueologia i Etnologia de la Conselleria de Cultura, organitzat per la Comissió d'Arqueologia del Col.legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres de València i Castelló, el passat 24 de juny de 1993. Aquesta mateixa Comissió ha estat també l'organitzadora de la I Reunió Internacional sobre els Models de Gestió del Patrimoni Arqueològic, celebrada a València els dies 5 i 6 de novembre de 1993. La reunió va

acollir diverses ponències de professors universitaris referides als distints models de gestió dels estats comunitaris, com ara Anglaterra, França o Espanya.

Damunt d'aquestes dues circumstàncies esmentades s'afegeixen a més a més la creació, enguany també, de dos equips de treballs especialitzats en el tema de patrimoni. Un per part de la mencionada Comissió d'Arqueologia de València i Castelló, i un altre per part del Col.legi d'Arquitectes de Castelló; aquest darrer elabora un catàleg d'edificis que cal protegir a la ciutat. Però, a banda, aquest any 1993 fins i tot s'ha vist completat respecte al nostre tema de debat amb el nomenament d'en Jordi Gómez Ros com a arqueòleg representant del Servei de la Conselleria de Cultura per a Castelló. Tantes avinenteses no podien fer un altre efecte que la convocatòria de totes aquestes persones perquè opinaren i expressaren problemes i alternatives constructives al voltant del cas concret de Castelló.

Quins són els arguments que ens interessaria llegir de les seues intervencions en el debat. Primer de tot, què entenen cadascuna part des de la seua vessant institucional pròpia per patrimoni històric d'una ciutat? Quin és el seu concepte formal de patrimoni arqueològic o, en tot cas, de patrimoni arquitectònic? Segon, quin tipus d'activitats desenvolupen cadascun d'ells en la gestió del patrimoni arqueològic en general o de Castelló en particular? I tercer, quin és el seu projecte de futur davant la situació actual que viu el barri antic de Castelló, desprotegit i sense una llei municipal de protecció específica, ni tan sols sense un organisme municipal encarregat de la seua conservació, estudi o difusió? Abans de cloure, però, m'agradaria recordar les opinions pròpies de l'Associació Arqueològica de Castelló sobre el tema, expressades al llarg del conegut afer de Lledó.

L'Associació Arqueològica és un col.lectiu

privat que defensa la conservació del patrimoni arqueològic municipal i no té cap responsabilitat en l'Administració Pública. L'únic que pot oferir és la col.laboració desinteressada d'aquells que es preocupen d'això perquè creuen que la defensa del patrimoni és obligació de tots i que l'Administració Pública és la primera que ha de complir la llei vigent. Per tant, si els ajuntaments són els responsables directes dels patrimonis arqueològics municipals, el que cal és donar-los suport i ajut per tal que des de ja mateix organitzen les infraestructures necessàries per escometre amb condicions dignes, l'elaboració de les seues pròpies disposicions legals per a promoure la recuperació del patrimoni històric. I sobretot que ho facen hui millor que demà sense més preàmbuls ni dilacions. Més que mai, 1993 ha estat una fita immillorable perquè la recuperació del patrimoni i del legat arqueològic de la ciutat

comence a ser una pràctica habitual de Castelló de la Plana -com ho és a altres ciutats de la comarca (Borriana, la Vall...).

Recordem, doncs, que hi ha un marc jurídic i unes partides pressupostàries determinades per llei que donen garanties per fer-ho. I encara més, si s'escau, perquè els arqueòlegs professionals, els historiadors en general, i tota la gent interessada en la protecció i l'estudi del patrimoni estem cansats de llegir i escoltar notícies de destrucció de jaciments arqueològics. Per tant, els polítics municipals primer com a gestors directes del patrimoni de la ciutat, però també els de les administracions supralocals, la gent de les associacions culturals, i, no cal dir-ho, els col.legis professionals implicats, cal que treballen perquè arqueologia i societat tinguem en ells -polítics, arqueòlegs, arquitectes i associacions- els seus millors amics i els seus principals defensors.

L'ARQUEOLOGIA I LA SEUA GESTIÓ MUNICIPAL: LEGISLACIÓ I PLANIFICACIÓ

Víctor Algarra Pardo
Concha Camps García
Enrique Díes Cusí

(Comissió d'Arqueologia del CDL de València i Castelló)

ABSTRACT

In this paper we analyse the state of the Spanish legislation with regard to the protection of the historical heritage, and specially its ambiguity concerning unexpected finds or urgent action in places where we know there are archaeological settlements but only the activity of building forces an intervention. We also speak about the responsibility of the organs of government, specially city councils, and how to plan the protection of the archaeological heritage based on prevention.

RESUM

En aquest treball s'aborda la situació de la legislació espanyola sobre la protecció del patrimoni històric i, especialment, la seua ambigüitat pel que fa a les troballes inesperades o sobre les intervencions d'urgència en llocs on es coneixia l'existència d'un jaciment arqueològic, però on només l'activitat constructiva obliga a la intervenció. També s'analitza la responsabilitat dels organismes oficials, especialment la dels ajuntaments, i com es pot planificar una protecció del patrimoni arqueològic basada, sobretot, en la prevenció.

Tots els professionals, pel que fa a la protecció del patrimoni històric, coincideixen a valorar que, després d'una etapa de constant agressió al patrimoni arqueològic, a causa fonamentalment d'una expansió urbana ràpida i incontrolada, a les grans obres d'infraestructura i al desinterès de l'administració, s'ha donat pas des de fa deu anys, coincidint amb el traspàs de competències en matèria de patrimoni històric a les comunitats autònomes i amb la promulgació de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, a una major sensibilització de l'administració i de l'opinió pública sobre aquest tema. Això no obstant, encara que el panorama ha canviat, la situació no és perfecta.

Sense entrar en exemples concrets, que n'hi ha en abundància, no hem d'obviar una evidència: en la majoria dels nuclis urbans del País Valencià hi ha una continuïtat de poblament com a mínim des d'època islàmica. Per tant, tota obra de construcció als centres històrics que

prèviament no haja comportat una intervenció arqueològica està fora de la llei. Municipis com València, Xàtiva o Alzira compten amb normatives específiques concretades en la delimitació d'àrees de protecció arqueològica; això no obstant, què passa en altres nuclis urbans que no tenen aquesta normativa, però on la dinàmica constructiva continua?

Hi ha factors que determinen aquesta absoluta desprotecció. Al costat de la mentalitat que el progrés es mesura en termes de millora material i de rendibilitat econòmica, trobem un desconeixement absolut d'una imatge del patrimoni generadora de riquesa cultural i econòmica, i una falta de control eficaç dels organismes públics responsables del patrimoni.

Troblem així una situació greu al nostres nuclis urbans, en els quals el desenvolupament urbanístic és una realitat enfrontada a la protecció del patrimoni, això combinat amb les limitacions de l'actuació administrativa i dels buits legals en

matèria de competències i de finançament.

El nostre punt de partida ha de ser, per tant, l'anàlisi de la legislació que hi ha sobre patrimoni arqueològic i les competències que els ajuntaments tenen. Finalment, plantejarem com, a partir de la base legal exposada, es pot determinar competències i dissenyar un pla d'ordenació i protecció del patrimoni històric d'un municipi.

DEFINICIÓ ACTUAL DEL TERME PATRIMONI ARQUEOLÒGIC I COMPETÈNCIES DELS AJUNTAMENTS EN MATÈRIA DE PROTECCIÓ I SALVAGUARDA

La subjectivitat, l'opinió no contrastada, el «m'agrada, no m'agrada» o «açò té valor o no en té», ha estat massa vegades el criteri que s'ha seguit per a l'actuació, tant pública com privada, en la conservació, protecció o destrucció del patrimoni històric. No obstant això, creiem que hi ha una legislació, no cal dir que susceptible de completar-se i de millorar-se, que pot i ha de ser tinguda en compte —i, sobretot, coneguda— per l'administració i pels particulars com a criteri rector de les decisions sobre aquest patrimoni. En aquest apartat, tractarem de dur a terme una revisió de la legislació que hi ha, amb les obligacions i els deures que implica, com també les millores que haurien d'incorporar-se, segons el nostre criteri, en lleis futures.

La Constitució proclama, en el preàmbul, la voluntat de protegir les cultures «dels pobles d'Espanya» i, en l'article 46, que «els poders públics garantiran la conservació i promouran l'enriquiment del patrimoni històric, cultural i artístic dels pobles d'Espanya, i dels béns que integren, qualsevol que siga el seu règim jurídic i la seua titularitat. La Llei penal sancionarà els atentats contra aquest patrimoni».

En una posterior definició, l'article 1.2 de la Llei 15/1985, de 25 de juny, del Patrimoni Històric Espanyol (LPHE), estableix que l'integren «els immobles i objectes mobles d'interès artístic, paleontològic, arqueològic, etnogràfic, científic o tècnic. També en formen

part el patrimoni documental i bibliogràfic, els jaciments i les zones arqueològiques, com també els llocs naturals, jardins i parcs, que tinguen valor artístic, històric o antropològic».

Es determina també a qui obliga la Llei a vetllar per la «protecció, acreixement i transmissió a les generacions futures del patrimoni històric» (article 1.1): concretament als «organismes competents (...) (que) en cada comunitat autònoma (CA) tinguen al seu càrrec la protecció del patrimoni històric (i) als de l'Administració de l'estat, quan així ho indique de manera expressa o resulta necessària la seua intervenció (...) davant de l'exportació il·lícita i l'espoliació dels béns que (l')integren» (article 6).

A més a més, adverteix que «els ajuntaments cooperaran amb els organismes competents per a l'execució d'aquesta Llei en la conservació i la custòdia del PHE comprès al seu terme municipal, adoptant les mesures oportunes per evitar-ne el deteriorament, la pèrdua o la destrucció. Notificaran a l'administració competent qualsevol amenaça, dany o perturbació de la seua funció social que tals béns patessen, i també les dificultats i les necessitats que tinguen per a la cura d'aquests béns. Han d'exercir, així mateix, les altres funcions que tinguen expressament atribuïdes en virtut d'aquesta Llei» (article 7).

Aquestes atribucions són: que se «li donarà audiència» en el cas de declaració de bé d'interès cultural (BIC) (article 9.2); que, des de l'aprovació definitiva d'un pla especial per a la protecció d'un BIC, «seran competents per autoritzar directament les obres que desenvolupen el planejament aprovat (...) i s'haurà de donar compte a l'administració competent per a l'execució d'aquesta Llei de les autoritzacions o les llicències concedides (...)». Les obres que es realitzen a l'empara de llicències contràries al pla aprovat seran il·legals (...)» (article 20.4); que podran «ordenar la reconstrucció o demolició amb càrrec al responsable» de les construccions o de les remocions que afecten zones arqueològiques (article 23.2); que hauran de dispensar del pagament d'impostos

locals que graven les propietats o la seua transmissió als titulars que hagen emprès o realitzat al seu càrrec obres de conservació, millora o rehabilitació en aquests immobles, sense que els ajuntaments hagen de ser compensats amb partides amb càrrec als pressupostos generals de l'estat (article 69.3-4), i, finalment, que els ajuntaments «podran acordar l'expropiació (dels BIC) notificant prèviament aquest propòsit a l'administració competent que tindrà prioritat en l'exercici d'aquesta potestat» (article 37.3).

A més, en la Llei 7/1985, de 2 d'abril, reguladora de les bases del règim local, es diu que el municipi tindrà competències, en els termes de la legislació de l'estat i de les comunitats autònomes, en el patrimoni històrico-artístic (article 25), encara que podrà sol·licitar de la comunitat autònoma respectiva la dispensa de l'obligació de prestar els serveis mínims que els corresponen quan, per les seues característiques peculiars, li resulte impossible o de molt difícil compliment, encara que les diputacions hagen d'assistir als municipis per a l'establiment i l'adequada prestació dels serveis mínims (article 26.2-3).

Cal afegir, a més, que en el Reial Decret Legislatiu 1/1992, de 26 de juny, pel qual s'aprova el text refós de la Llei sobre la Reforma del Sòl i Ordenació urbana, es delimiten d'alguna manera les obligacions de particulars i d'administracions públiques sobre les restes arqueològiques. Sobre els primers, es diu que «els propietaris de tota classe de terrenys i de construccions (...) queden subjectes igualment al compliment de les normes de protecció del medi ambient i dels patrimonis arquitectònics i arqueològics, i sobre rehabilitació urbana» (article 21.1). Menys explícit és sobre els segons, ja que tan sols diu, quan parla de l'objecte i del contingut dels plans directores territorials de coordinació (PDTC), que han de contenir «les mesures de protecció que cal adoptar per a la conservació del sòl, dels altres recursos naturals i per a la defensa, millora, desenvolupament o renovació del medi ambient natural i del patrimoni històric» (article 68.1.c); després especifica que els plans generals

municipals d'ordenació (PGOU) hauran de redactar-se tenint en compte les determinacions dels anteriors, quan n'hi haja (article 70.2). A part d'això, no hi ha la menor referència explícita al PHE, excepte pel que fa a edificis i paratges històrics.

Volem destacar dos aspectes d'aquesta legislació. En primer lloc, l'ambigüitat i la subjectivitat dels termes que hem subratllat (d'interès, valor, cooperaran, oportunes), ja que no s'especifica qui determina què és d'interès o té valor arqueològic o històric, quina importància o característiques ha de tenir la cooperació dels ajuntaments i quines han de ser les mesures oportunes per salvar el patrimoni. En segon lloc, que pràcticament aquesta Llei no té aplicació sobre les restes arqueològiques ha no hagen estat declarades zona arqueològica. Ampliarem un poc més aquesta qüestió.

Es considera zona arqueològica «el lloc o paratge natural on hi ha béns mobles o immobles susceptibles de ser estudiats amb metodologia arqueològica, hagen estat o no extrets i tant si es troben a la superfície, al subsòl o sota les aigües territorials» (article 15.5), però tan sols pot considerar-se com a tal la que ha estat declarada BIC, després d'un llarg tràmit administratiu (LPHE, articles 14-25 i RD 11/86 de desenvolupament parcial de la LPHE, articles 11-23).

La resta de les troballes s'integren dins del patrimoni arqueològic, és a dir, «els béns mobles o immobles de caràcter històric susceptibles de ser estudiats amb metodologia arqueològica, hagen estat o no extrets i tant si es troben a la superfície, al subsòl o en la mar territorial o en la plataforma continental. Formen part també d'aquest patrimoni els elements geològics i paleontològics relacionats amb la història de l'home i els seus orígens i antecedents» (article 40.1 de la LPHE). Només es declaren BIC totes les coves, abrics o llocs que continguen art rupestre (article 40.2). Més endavant, s'especifica que seran il·lícites, i els seus responsables sancionats, «les obres de remoció de terra, de demolició o qualssevol altres realitzades amb posterioritat en el lloc on s'haja produït una

troballa casual d'objectes arqueològics que no hagués estat comunicat immediatament a l'administració competent» (article 42.3). Pel que fa a l'aplicació pràctica, sobre les restes arqueològiques que no han estat declarades BIC, es diu que l'administració competent podrà impedir un enderrocament i suspendre qualsevol classe d'obra o intervenció «sempre que s'aprecie concurrència d'algun dels valors a què fa esment l'article primer d'aquesta Llei». En aquest supòsit, l'administració ha de resoldre en el termini màxim de trenta dies hàbils en favor de la continuació de l'obra o intervenció iniciada o incoarà la declaració de BIC» (article 37.2). La sanció per als infractors d'aquest article i de l'anterior serà, si és valorable econòmicament, el quàdruple del valor del dany causat i, quan no siga possible valorar-lo, una multa de fins a 25.000.000 de pessetes, que la imposarà l'organisme competent, però que prescriurà als cinc anys d'haver-se comès (article 76 i 78).

Finalment, cal afegir que la LPHE especifica que «l'administració competent pot ordenar l'execució d'excavacions o prospeccions arqueològiques en qualsevol terreny públic o privat del territori espanyol, en el qual pressumesca l'existència de jaciments o de restes arqueològiques, paleontològiques o geològiques relacionades amb aquelles» (article 43). Hem subratllat el terme *pot* perquè evidencia que **no hi ha** una obligació de l'administració de realitzar prospeccions o excavacions prèvies a una actuació que implique remoció o destrucció d'un jaciment arqueològic que no estiga declarat.

En suma, creiem que la LPHE deixa excessius serrells solts, tant pel que fa a competències com a responsabilitats sobre la destrucció de restes arqueològiques no inventariades. La declaració d'ignorància o els fets consumats solen ser els eximents habituals de sancions que mai arriben a produir-se. A més a més, el termini de trenta dies des de la trobada d'un jaciment fins a la decisió de declarar-lo BIC o de donar permís per a continuar les obres no pareix sensat, ja que la majoria de les vegades les excavacions que han de realitzar-se per determinar el valor de les restes superen de molt aquest

lapse de temps. En aquest sentit, els afectats tindrien tot el dret a reclamar a l'administració pel temps que excedesca d'aquest termini.

Des de l'any 1990, tres comunitats autònomes, Castella-la Manxa, el País Basc i Andalusia, han publicat les seues pròpies lleis de patrimoni, i Catalunya ho farà pròximament. A la Comunitat Valenciana estem regits per la LPHE i per l'Ordre de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, de 31 de juliol de 1987, per la qual es regula la concessió d'autoritzacions per a la realització d'activitats arqueològiques, i està paralitzada la Llei de Patrimoni Històric de la Comunitat Valenciana (PLHCV), sense cap raó aparent, des de l'any 1991.

Les lleis de les tres comunitats esmentades anteriorment dediquen l'article 4 a les competències dels ajuntaments en matèria de protecció del patrimoni, encara que es limiten a copiar l'esmentat article 7 de la LPHE. Només la llei de Castella-la Manxa posa èmfasi i diu «estaran obligats a notificar». Les lleis del País Basc i d'Andalusia introdueixen que «els correspon també adoptar, si hi ha urgència, les mesures cautelars necessàries per salvaguardar els béns de l'expressat patrimoni l'interès del qual es trobés amenaçat». Més endavant, en l'article 48 del País Basc i l'article 50 d'Andalusia, s'explica en quin cas l'ajuntament corresponent pot adoptar les mesures cautelars a les quals abans al·ludíem: només davant l'aparició de troballes casuals de restes arqueològiques en el seu terme municipal com a conseqüència de «remoció de terres o obres d'una altra classe». Quan això passe, els ajuntaments, si no hi ha altre remei, poden ordenar, notificant-ho sempre a l'administració autonòmica en el termini de 48 hores, la interrupció immediata dels treballs per un termini de quinze dies en el cas del País Basc i d'un mes a Andalusia.

Qui paga l'actuació arqueològica? Segons la llei del País Basc, les diputacions forals finançaran «la redacció i execució del projecte arqueològic», excepte quan les obres hagen afectat «zones o béns arqueològics qualificats i els inventariats» en els quals el finançament «anirà a càrrec del titular de les actuacions

afectants si es tracta d'entitats de dret públic». Si el promotor és privat, la Diputació Foral col·labora aportant el 50% dels costos de la intervenció.

Com veiem, la indefinició pel que fa a la vinculació dels ajuntaments és la tònica general. Sembla evident, això no obstant, que pel que fa a obligacions i responsabilitats sobre troballes de restes arqueològiques susceptibles de ser estudiades amb metodologia arqueològica, els ajuntaments haurien de col·laborar almenys delimitant aquelles zones on les troballes anteriors fan suposar l'existència de noves restes, qualificant aquestes zones com a sòl no urbanitzable o establint les mesures oportunes per poder requalificar el sòl urbà si les troballes ho fan necessari. En tot cas, com els particulars, els organismes de l'administració de la Comunitat Valenciana estan obligats per la LPHE (articles 42.3 i 44.1-4) a notificar al l'organisme competent la troballa de restes històriques, i són responsables de l'alteració o de la destrucció d'aquestes. Afegim que només l'organisme competent, la Conselleria de Cultura, pot concedir els permisos d'excavació i té la competència sobre la responsabilitat de l'acció o inacció que haja implicat la pèrdua o la destrucció d'una troballa històrica de l'existència de la qual tingués coneixement i que la LPHE defineix com a *espoliació*.

Fins ací el que la legislació actual planteja a partir d'una concepció en la qual el valor històric d'un lloc ha de **demostrar-se**, de tal manera que qualsevol tipus d'inacció o d'omissió implica la seua pèrdua. Això no obstant, hi ha altres possibilitats més ambicioses de fer front al problema de la planificació de l'activitat arqueològica als nuclis urbans.

LA CIUTAT: UN JACIMENT TOTAL

Tota intervenció que sobre el patrimoni siga susceptible de ser duta a terme, ha de comportar una reflexió prèvia al voltant de l'objecte d'actuació i els mateixos mecanismes d'aquesta actuació. És a dir, ens pareix un error de base i una despesa inútil d'esforços la

delimitació d'una sèria de zones arqueològiques, incloses dins d'un PGOU, si, en una primera instància, no es reflexiona sobre el concepte de l'objecte que cal intervenir, la ciutat, les característiques històriques d'aquest objecte i la rendibilitat social que pot obtenir-se del seu estudi.

Per això, abans de manifestar les nostres opinions sobre els plans de protecció arqueològica, els mecanismes que han de contemplar-se per a la seua creació, les administracions i les entitats que poden tenir-hi competències i la seua gestió última, creiem oportú abundar en una sèrie de conceptes que, malgrat la seua evidència, semblen no haver estat suficientment explicats a l'hora de la redacció de les distintes lleis que hi ha en matèria patrimonial, com en la dinàmica diària de la gestió del patrimoni.

Quin és, doncs, l'objecte de protecció, intervenció, anàlisi i difusió? La resposta sembla molt senzilla: la ciutat en la seua globalitat. Això no obstant, la realitat plasmada en els plans de protecció arqueològica i en la pràctica diària de la professió evidencia clarament que l'objecte és tan sols una part de la ciutat, l'anomenat «centre històric», que correspon, generalment, a la màxima expansió urbana durant el període baixmedieval, tractant així de salvaguardar l'«*espace urbanisé ancien*» (H. GALINIÉ 1992, 141).

El resultat de l'acotació de zones (zones que no sempre contemplem la vertadera expansió urbana ni encara en època baixmedieval) és la pèrdua d'informació de l'esdevenir urbanístic el resultat del qual és el pla actual. Una de les finalitats que fustifiquen les intervencions arqueològiques en un marc urbà i que presenten una rendibilitat social provada és historiar la ciutat per obtenir una «comprensión más exacta de nuestra realidad social» (A. ÁLVAREZ MORA 1992, 84-88), objectiu que, aplicat a qualsevol estudi històric, mai hauria de perdre's de vista. L'arqueologia pot oferir-nos dades sobre els mecanismes que han anat conformant la ciutat i, per això mateix, també planteja solucions a l'estat actual dels barris, alguns en

procés de rehabilitació que, com en el cas de la Ciutat Vella a València, no seran assimilats si no s'emmarquen en el si de la seua particular formació històrica.

Això ens porta a comprendre el fenomen urbà com a les successives intervencions que conformen el pla actual. Pla que s'ha anat «construint» a partir del joc entre impulsos centrals i perifèrics. El centre històric d'avui o la «ciutat total» d'ahir no pot comprendre's sense els espais perifèrics, amb hàbitat des d'antic o destinats a altres activitats (artesanals, primàries, etc.), ja que «ante una intervenció central» sempre «existe una respuesta periférica» (A. ÁLVAREZ MORA, 1992, 89). Així doncs, ens sembla imprescindible partir de la premissa que la ciutat és un jaciment total, susceptible de ser tractat arqueològicament, sense una jerarquització zonal i sense perjudici d'una època històrica sobre una altra.

Seguint aquesta concepció, podria argumentar-se que a les ja conflictives intervencions arqueològiques que es limiten als centres històrics, l'ampliació del marc d'anàlisi a la globalitat de l'entorn urbà podria generar insondables problemes a la construcció, i produiria un colapsament. No obstant això, les experiències dutes a terme en altres països han demostrat la viabilitat d'aquest sistema, sempre i quan hi haja una planificació prèvia que s'incloga en una política administrativa conseqüent i homogeneïtzadora. El resultat seria la recuperació total de la informació que, com veurem, no ha d'implicar únicament l'excavació, la finalitat més costosa per a totes les parts implicades.

LA PLANIFICACIÓ COM A BASE DE LA INTERVENCIÓ

Planificar ens pareix l'única solució perquè la recuperació del patrimoni i la informació que genera no es perda irremissiblement sense que això implique, al seu torn, un fre a l'indiscutible progrés urbanístic. Si això fos així, reivindicant la protecció de les restes del passat negaríem la pròpia història.

Les experiències que sobre aquesta matèria s'han fet a França, a instàncies del Centre National d'Archéologie Urbaine (CNAU) (H. GALINIÉ 1992), la creació dels «atlas del subsuelo arqueológico» a Bèlgica (M.A. QUEROL 1992, 70-71) o l'aplicació anglesa dels informes arqueològics per a qualsevol intervenció que implique remocions del terreny, poden constituir la base per a la delimitació d'una «arqueologia de prevenció» i no de «fets consumats» i, per això, d'urgència, amb els problemes que això implica, norma habitual en les nostres ciutats.

Com ha indicat H. Galinié (1992, 139), la urgència i l'amenaça de destrucció no pot justificar-se com a l'única motivació de la intervenció arqueològica. Aquesta ha de regir-se per la planificació. En aquest sentit, el CNAU francès, des de fa ja alguns anys, va plantejar la creació de *archives del sol* per avaluar el patrimoni arqueològic urbà, constituint així la base necessària per acometre qualsevol intervenció. Aquesta *enquête* hauria d'aplicar-se a tot el teixit urbà, sense límits cronològics i servint-se del major nombre de fonts històriques possibles (arqueològiques, iconogràfiques o d'arxiu). Una vegada coneguda la realitat urbana s'està en condicions d'aplicar la desitjada arqueologia de prevenció que no sempre està encaminada a l'excavació. Cada cas podrà avaluar-se en els seus termes precisos i l'informe tècnic dictaminarà el tipus d'intervenció oportuna.

Amb aquestes bases és ja possible emprendre una altra sèrie de qüestions. Què han d'incloure els plans de protecció arqueològica (PPA) dins dels PGOU? I, quins són els organismes que han de tenir competències en la gestió del patrimoni?

LA ZONACIÓ DELS PGOU I ELS ORGANISMES COMPETENTS: LA TRIPLE IMPLICACIÓ

El model desenvolupat a la Gran Bretanya considera que tota intervenció, siga quina siga la situació i l'època històrica a què afecte, ha d'anar acompanyada d'un informe arqueològic. Aquesta política implica una campanya de

conscienciació popular al costat d'un treball de catalogació i prospecció previ que assegura un coneixement suficient per poder fer front a projectes d'envergadura sense grans sorpreses.

Malgrat que considerem que és aquest model el que millor recull el concepte de patrimoni històric pel que fa a la prevenció i a la intervenció, sembla clar que la legislació espanyola ha optat per mantenir la zona arqueològica com a element estructurador de projectes i planificacions. Per això, com a realistes, ens basarem en aquesta darrera base per a l'organització i la delimitació de l'espai.

Tanmateix, volem insistir en el concepte de **patrimoni arqueològic**. Excepte en la Llei de Reforma del Sòl i Ordenació Urbana, en cap cas es distingeix entre patrimoni arqueològic i patrimoni arquitectònic; per això, haurem d'acceptar la definició que dóna la LPHE, és a dir, **tot allò susceptible de ser estudiat amb metodologia arqueològica**. I per metodologia no sols s'entén l'excavació, sinó tot allò que permet reconstruir el procés evolutiu d'una resta del passat. I és especialment destacable l'anàlisi d'estructures verticals, que permet conèixer l'evolució i la història d'un edifici, siga quin siga el seu estat de conservació. Dit d'una altra manera, és incompreensible l'absència d'un o de diversos arqueòlegs en els projectes de restauració i de recuperació d'edificis antics, no sols perquè entra dins de la seua competència ja que forma part del patrimoni esmentat, sinó perquè s'està renunciant a un volum d'informació indispensable per dur a terme aquest projecte: no es pot restaurar un edifici sense saber quina forma va tenir en el seu inici i quines van ser les seues transformacions al llarg de la història.

Dit açò, podem plantejar quins han de ser els responsables de la redacció d'un PPA, tenint en compte que aquest depén del PGOU i aquest, al seu torn, del PDTC. Es tracta ací una triple implicació que afectaria els òrgans competents definits per la LPHE i per les lleis autonòmiques, als ajuntaments i a un òrgan que encara s'ha de crear que seria la part científica del projecte.

A pesar de l'esmentat control indiscutible que l'administració autonòmica ha de mantenir

sobre l'acció dels municipis, creiem oportú comentar una sèrie d'idees que haurien d'incidir en l'aclariment de les facultats de cada una de les parts.

En l'elaboració de la futura llei de patrimoni històric de la Comunitat Valenciana opinem que seria de gran interès fixar la política que ha de seguir la Conselleria de Cultura en matèria de patrimoni. Política que, pel que fa al patrimoni arqueològic, hauria de tractar d'assegurar la seua total protecció en la línia que hem descrit més amunt. Per a això caldria que quedara fixat per llei el paper fonamental d'un òrgan científic, del tipus descrit en el cas del CNAU francès, que dotaria de la base teòrica suficient per a l'elaboració dels plans. En aquest ens recauria, doncs, la primera implicació, amb una funció d'assessorament permanent. En la seua composició han d'estar representats tots aquells que coneixen el problema de la gestió i la intervenció del patrimoni, i, per això, no sols l'àmbit acadèmic, els serveis d'arqueologia i els museus, sinó també els professionals d'aquesta gestió i intervenció.

La Conselleria hauria d'implicar-se també, no sols supervisant, sinó cooperant en la planificació i en la tramitació, amb la qual cosa s'asseguraria una política homogènia que no permetria les arbitrietats que hi ha en l'actualitat, producte d'una presa de decisions concretes que intenten resoldre els problemes que sorgeixen a diari. En última instància, seran els municipis els que conformen els plans de protecció, però en el si d'un marc consensuat de les distintes administracions i dels agents socials i professionals que intervenen el patrimoni. No oblidem que l'única obligació que tenen els PGOU és la d'ajustar-se a les directrius dels PDTC, per la qual cosa aquest és la baula inicial de la cadena sense la qual res és possible.

Una vegada delimitat l'àrea que cal protegir, és tasca dels municipis la redacció dels PPA que s'inclouran en els PGOU. Tant en les lleis del País Basc com en la d'Andalusia, el Departament de Cultura i Turisme, en el primer cas, o la Conselleria de Cultura i Medi Ambient, en el segon, es reserven la potestat de visar els

plans mitjançant un informe que vetlle pel seu acord a la reglamentació (article 44.2 de la LPHCV). Fins i tot es prescriu la iniciativa legal del Govern Basc d'elaborar, modificar o revisar els plans municipals per a la idònia protecció de les zones (article 12.1).

EL PAPER DE L'AJUNTAMENT COM A ENS GESTOR UNA VEGADA CREATS ELS PPA

Després de crear el PPA, la següent qüestió que s'ha de debatre és qui o quins hauran de ser els ens gestors del patrimoni arqueològic. La legislació sobre el tema ens sembla certament ambigua i potser aquest siga un dels punts que requereixen una major reflexió que atenga, sobretot, l'experiència adquirida des de ja fa alguns anys des dels serveis d'arqueologia municipals. El pragmatisme hauria de guiar la gestió del patrimoni, i hauria de descarregar algunes de les competències que tenen les comunitats autònomes en altres administracions locals o en administracions interlocals.

Com ja hem indicat en la revisió de les diverses lleis que afecten al patrimoni arqueològic, partim de la poc aclaridora situació que planteja la LPHE per la qual els ajuntaments «cooperaran i prendran les mesures oportunes». En la pràctica això implica el retallament de competències als ajuntaments, els quals sí que estan obligats, per una altra banda, a l'elaboració dels plans de protecció. Això no obstant, la gestió anirà a càrrec de l'administració competent; en el cas de la Comunitat Valenciana la Conselleria de Cultura. Els ajuntaments podran atorgar llicències de construcció sempre que no afecten monuments, llocs històrics o el seu entorn (article 20.4), i fins i tot en les zones arqueològiques serà necessària l'autorització, en el nostre cas, de la Conselleria de Cultura, que serà qui dictamine sobre la realització de prospeccions, excavacions o un altre tipus d'intervenció (article 22.1).

A pesar de tot això, l'article 7 de la LPHE va suscitar la impugnació al Tribunal Constitucional del Govern Basc, el qual va al·legar que

l'estat havia establert competències als municipis que havien de ser regulades per les comunitats autònomes (F. SAINZ MORENO 1992, 47). Tanmateix, la sentència 17/1991, de 31 de gener (fund. 9), va desestimar aquesta impugnació, ja que la cooperació en la defensa, protecció i conservació del patrimoni és un deure constitucional, que no implica un presa de competències específiques.

No obstant això, «cooperació» no ens sembla el terme més propici per delimitar les competències municipals. El Tribunal Suprem, encara que no es refereix directament a les zones arqueològiques, sinó a conjunts històrics, però amb un valor general als béns culturals, va dictaminar en les sentències de 21 de febrer de 1989 (article 1739) i de 21 de setembre de 1990 (article 7127) que els municipis sí que estan legitimats per intervenir i àdhuc impugnar les decisions que l'administració competent adopte en matèria de cultura (F. SAINZ MORENO 1992, 47).

En la nostra opinió, com indiquem a l'hora de l'elaboració dels plans de protecció, la gestió del patrimoni hauria d'estar consensuada. En la pràctica, un seguiment de cada una de les llicències d'obres que tots els dies es demanen als municipis i que poden afectar les zones de protecció arqueològica, en aquells municipis que ja tenen un pla de protecció o, en el cas més preocupant, als municipis en què encara no hi ha cap tipus de control en matèria arqueològica, ens sembla que desborda les possibilitats d'actuació des d'un servei centralitzat a la Conselleria.

Una possible via que ajudaria a pal·liar aquest problema és que, una vegada delimitades totes les zones de protecció arqueològica en els PGOU dels distints municipis de la comunitat, foren els mateixos municipis els que gestionessin el patrimoni descrit en els plans. És a dir, que comptessin amb una certa autonomia amb la delegació de la Conselleria de part de les seues competències. Però delegar no implica, en absolut, abandonar en els ajuntaments tot el pes de la gestió. La Conselleria hauria de mantenir una posició per damunt d'aquestes administracions locals amb el paper fonamental

de supervisar tot quant per llei s'ha inclòs en els plans de protecció, mantenint una política ferma i homogeneïtzadora i sempre comptant amb l'assessorament científic dels que s'enfronten cada dia al patrimoni.

CONCLUSIONS

En conclusió, la legislació hauria de donar un gir de cent vuitanta graus i no posar en dubte el valor històric de qualsevol sòl. Cal acabar amb una dinàmica que exigeix que fins que no es comprove que hi ha un patrimoni en perill no hi ha l'exigència de la intervenció. Una programació prèvia que dugués a terme una comprovació sistemàtica de la inexistència de restes històriques garantiria que totes les parts implicades isqueren beneficiades. Promotors i ajuntaments coneixerien el vertader valor del sòl, i sabrien que un treball no té perquè paraitzar-se per la troballa de restes antigues, i els obligats i interessats per la salvaguarda i la investigació del patrimoni històric veurien com s'interromp la pèrdua sistemàtica del nostre passat.

En tot cas, la legislació ha de fer front a problemes d'intervenció, terminis, responsabilitat, finançament i gestió que ara com ara queden a penes apuntats o simplement difusos darrere d'un vel de bones intencions però sense consistència real.

Per una altra banda, cal activar el paper dels ajuntaments en la protecció del patrimoni i cal acabar amb la incongruència que implica que només tinguen competència en l'atorgació de llicències en terrenys *lliures d'història*, per dir-ho així. Han de ser responsables del seu patrimoni i per a això és necessari dotar-los de mitjans per poder intervenir en la seua gestió i protecció, encara que sempre sota la supervisió dels òrgans en última instància responsables.

Creiem que no és descartable la possibilitat d'una coordinació en una escala intermèdia entre la Conselleria i els municipis, potser a partir de les mancomunitats, ja que, a més, els plans de protecció arqueològica i les normes subsidiàries parcials en cada municipi poden entrebancar el coneixement de l'evolució d'un territori més

ampli. Això es podria suplir amb la creació de plans a major escala que impliquen territoris històrics.

És tan sols una idea, però pot servir almenys com a mostra de la imaginació amb què cal abordar un problema que, a causa de la nova realitat dels centres urbans actuals, ha superat— desbordat, més ben dit— les solucions tradicionals.

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ MORA, A. (1992): «Problemas de investigación en Historia Urbanística». *Historia Urbana*, 1, pàg. 83-102.
- GALINIÉ, H. (1992): «La gestion des archives du sol en ville». *Jornadas Internacionales de Arqueología de Intervención*. Bilbao, pàg. 137-162.
- QUEROL, Mª A. (1992): «Catálogo e inventario del Patrimonio Arqueológico». *Jornadas Internacionales de Arqueología de Intervención*. Bilbao, pàg. 65-73.
- SAINZ MORENO, F. (1992): El régimen jurídico del Patrimonio Arqueológico». *Jornadas Internacionales de Arqueología de Intervención*. Bilbao, pàg. 35-64.

LEGISLACIÓ

Constitució espanyola, de 27 de desembre de 1978.

Llei 16/1985, de 25 de juny, del Patrimoni Històric Espanyol.

Reial Decret núm. 111/1986, de 10 de gener, de desenvolupament parcial de la Llei 16/1985 de 25 de juny.

Ordre de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, de 31 de juliol de 1987, per la qual es regula la concessió d'autoritacions per a la realització d'activitats arqueològiques a la Comunitat Valenciana.

Llei 4/1990, de 30 de maig, de Patrimoni Històric de Castella-la Manxa.

Llei 7/1990, de 3 de juliol, de Patrimoni Cultural Basc.

Reial Decret Legislatiu 1/1992, de 26 de juny, pel qual s'aprova el text refòs de la Llei del Sòl i Ordenació Urbana.

Llei 1/1991, de 3 de juliol, de Patrimoni Històric d'Andalusia.

BREUS NOTES SOBRE EL PROBLEMA DE L'ARQUEOLOGIA CASTELLONENCA

Jordi Gómez Ros

(Servei d'Arqueologia de la Conselleria de Cultura a Castelló)

ABSTRACT

This contribution deals with the subject of the organs with responsibility in the matters of protection and research into the historical and archaeological heritage, and comments on the role of the legislation created by public institutions concerning that. In the same way, a brief review of the great building activities or more important urban planning actions which had involved or not some kind of institutional collaboration, specially from city councils has been carried out.

RESUM

Aquesta aportació planteja el tema dels organismes amb competències en la qüestió de la protecció i l'estudi del patrimoni històric i arqueològic i comenta el paper de la legislació emanada dels poders públics sobre el tema. Igualment, es fa un breu repàs de les obres de gran abast o les intervencions urbanístiques més destacades que han comptat o no amb algun tipus de col·laboració institucional, sobretot de les administracions locals.

Abans de res, voldria agrair-vos l'oportunitat que m'oferiu de dirigir-me als lectors de la vostra revista participant en aquesta recollida d'opinions sobre la situació del patrimoni arqueològic a Castelló.

Situació, no cal dir-ho, insatisfactòria per múltiples factors que repassarem més avall i a la millora de la qual han d'adreçar-se obligatòriament els esforços de les administracions públiques i, idealment, els de tota la societat.

Plantegeu, en primer lloc, algunes qüestions conceptuals en les quals crec que hi ha prou unanimitat entre els professionals i que, a més, estan explicades amb prou d'encert en la legislació vigent. Açò és especialment cert pel que fa al patrimoni arqueològic com a totes les restes històriques susceptibles de ser estudiades amb metodologia arqueològica. Més difícil és establir amb precisió l'àmbit del patrimoni històric d'una ciutat, car la complexitat és molt major, i afecta factors, a més dels arqueològics, arquitectònics, etnològics, ambientals, etc., que donen

individualitat a un centre urbà i que per això ha de ser establert en cada cas, seguint, però, directrius bàsiques amb criteris professionals.

La Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, està encarregada, com se sap, de les competències exclusives en matèria de patrimoni artístic, històric, monumental, arquitectònic, arqueològic i científic. Pel que fa al patrimoni arqueològic, és el Servei de Patrimoni Arqueològic i Etnològic el responsable de la tutela sobre la protecció d'aquest patrimoni i el control de la investigació en aquesta àrea científica. La legislació general aplicable, a manca d'una llei valenciana específica, és la de Patrimoni Històric Espanyol 16/85, de 25 de juny. Resulta molt valuós el concurs de la Llei 2/89, de 3 de març, d'Impacte Ambiental, de la Generalitat Valenciana. Quant a les activitats arqueològiques, estan regulades per l'Ordre de 13 d'agost de 1987 de la Generalitat.

En aquest marc jurídic i administratiu es desenvolupen les activitats de l'administració autonòmica en el nostre camp. No cal dir que

l'amplitud i complexitat d'aquests objectius s'enfronta a la debilitat dels mitjans disponibles, sempre insuficients, comptant sobretot amb la gran riquesa del patrimoni nostrat que cal protegir i posar en valor.

Per això resulta necessari establir un clar ordre de prioritats que permeta atendre allò més urgent que ha de ser la protecció del patrimoni arqueològic en perill de deteriorament o destrucció.

Aquesta necessitat d'impedir el perjudici de jaciments coneguts té com a base l'inventari que elabora el Servei d'Arqueologia i Etnologia, que està completant-se, i resulta una bàsica per a aquesta tasca.

Són dos els principals factors que incideixen negativament sobre els jaciments: les obres i les excavacions clandestines.

Sobre el primer, no cal recordar els efectes negatius que les construccions indiscriminades han tingut, especialment a les darreres dècades, per a la conservació dels jaciments. Això, al costat de la manca d'una legislació específica i, fins i tot, d'un ambient suficient adreçat a la conservació del patrimoni cultural, ha portat a la pèrdua d'una sensible part dels jaciments o al seu deteriorament.

Conjunts tan destacats com les estacions amb pintures rupestres, patrimoni universal i declarades en tots els casos Béns d'Interés Cultural per arbitri de la Llei de Patrimoni, són clara mostra de les mancances històriques al nostre camp.

La deficient protecció i desídia tradicional les ha dut a un estat lamentable, que s'intenta millorar actualment amb nous tancaments i amb la creació del Museu de la Valltorta com a centre d'investigació i divulgació d'aquest aspecte únic del remot passat de les nostres terres.

Un altre aspecte negatiu que, per dissort, ha pres força als últims temps és el dels excavadors clandestins que, proveïts de sofisticats mitjans tècnics, els famosos detectors de metalls, estan malmetent tants nivells arqueològics. Siga amb motivacions purament comercials com de suposada «afecció», aquests actes bàrbars mereixen el rebuig més radical que

no sempre es dóna, ja que hi ha una certa tolerància social causada per la ignorància, fins i tot en mitjans diguem-ne «il·lustrats». Resulta molt difícil, per altra banda, i per raons tècniques i legals, l'establiment de culpabilitats i sancions. És clarament comprensible la impossibilitat d'una vigilància completa dels jaciments; per això han d'adreçar-se els esforços de les administracions a una labor de pedagogia social sobre la importància del patrimoni arqueològic i del seu estudi amb criteris científics.

En tots aquests aspectes són bàsiques les activitats del ajuntaments com a custodis més propers del seu patrimoni i perquè estan obligats segons l'article seté de la Llei de Patrimoni.

Davant d'aquestes dificultats, la tasca del Servei d'Arqueologia i Etnologia es dirigeix a la tutela del patrimoni i al control sobre les activitats d'investigació en col·laboració amb la resta d'administracions i amb els centres d'investigació reconeguts que, per sort, comencen a augmentar en nombre, especialment amb la creació de museus locals.

Un gran pas, l'ha constituït la Llei d'Impacte Ambiental 2/89, de 3 de març, i el Decret 1302/86, de 28 de juny, que la desenvolupa, i que obliguen a avaluar, en cert tipus de projectes, l'impacte sobre el medi ambient, incloent específicament en aquest el patrimoni arqueològic.

Això permet un estudi previ de les conseqüències de les obres públiques (o privades en certs casos) sobre les restes arqueològiques i arbitrar les mesures adients per impedir-les o minvar-les.

Així, projectes d'infraestructures viàries, hidràuliques, etc., estan precedint-se sistemàticament de prospeccions que permeten plantejar excavacions, seguiment d'obres, modificació de plans per impedir danys als jaciments, etc.

El mateix ocorre pel que fa a projectes de desenvolupament agrari, com ara la construcció de camins rurals, de projectes de roturació o els canvis de conreus a gran escala que impliquen fortes accions sobre el subsòl, i que han permès realitzar actuacions de tipus semblant.

Les accions dutes a terme, i en marxa, a la carretera Borriol-Betxí, a la d'Almenara a la Jana, Ares-Morella, al nou Campus Universitari de Castelló i moltes d'altres projectades, ens indiquen com és de necessari i fructuosa aquesta col·laboració basada en la legislació indicada, i més quan aquesta, i en el cas d'obres finançades per les administracions públiques, contempla que un percentatge del pressupost total ha de dedicar-se al patrimoni; això facilita, com és obvi, el plantejament de les activitats arqueològiques.

En altres casos, quan els projectes afecten mínimament al subsòl o en reduïda extensió, s'informa directament a través de la Direcció General de Patrimoni dels possibles efectes sobre els jaciments i, si aquests efectes no existeixen en principi, de l'obligació d'informar de qualsevol troballa accidental, com mana la Llei de Patrimoni a l'article 42. El perill està en obres municipals o privades no controlades, que, quan es coneixen, han ja perjudicat, en ocasions de forma irreparable, algun jaciment. En aquests casos, la informació ràpida per part de particulars o associacions, és imprescindible.

Un altre aspecte de gran importància és el de la col·laboració amb els ajuntaments. Aquesta s'adreça especialment a la informació que se'ls trameta sobre l'existència de restes d'interés arqueològic i etnològic al seu terme municipal perquè en les normes o plans urbanístics estiguen recollides amb la protecció que calga. Així mateix, s'exerceix una tasca d'informació en tot el que es refereix al patrimoni.

Com ja es va plantejar al debat del darrer número de la revista, és molt complex el problema de l'arqueologia urbana. En unes comarques on són tan abundants els nuclis antics susceptibles de ser estudiats amb profit amb metodologia arqueològica, és molt escassa l'activitat científica al subsòl urbà, limitada a actuacions puntuals i no sistemàtiques, tant per manca d'unes normatives locals proteccionistes com per la de mitjans per a dur a terme campanyes serioses d'investigació i, moltes vegades, per simple desconeixement dels responsables locals sobre la seua necessitat o possibilitat.

La feblesa demogràfica i econòmica de tants dels nostres pobles, les limitades possibilitats del centre d'investigació d'abast provincial com el Servei d'Investigació Arqueològica i Prehistòrica de la Diputació i el nombre limitat de museus locals amb personal capacitat, fa molt difícil dur a terme una planificació de la investigació a quasi tots els nuclis urbans.

Ja que a curt termini resulta utòpica la possibilitat d'un canvi radical d'aquestes circumstàncies, cal actuar en la mesura que es pugui per impedir la destrucció de nivells arqueològics.

Així doncs, la Direcció General de Patrimoni Artístic informa als ajuntaments de les possibles agressions que cap al patrimoni poden comportar activitats projectades i gestiona les accions que puguen impedir malifetes irreparables, sempre en col·laboració amb els organismes d'investigació. Açò, naturalment, s'enfronta a les dificultats econòmiques per a finançar l'excavació com a tal i el moltes vegades negligit i sempre imprescindible estudi posterior. Trobar camins normatius per a la col·laboració de la iniciativa privada com a part implicada, una alternativa molt prometedora, com demostra el cas de ciutats properes, està encara, entre nosaltres, però, en els inicis. Això exigeix, doncs, iniciatives locals que han de provenir d'un convenciment previ de la necessitat i l'obligació de conèixer i defensar un patrimoni per a nosaltres i les futures generacions.

No és general aquest punt de vista, cosa que fa que municipis amb mitjans per a dur a terme una tasca sistemàtica d'investigació, n'estiguen privats.

El Servei d'Arqueologia i Etnologia no pot fer més que instar el compliment de la Llei de Patrimoni i col·laborar dins les seues possibilitats perquè les actuacions necessàries es produeixen.

Referint-nos al cas concret de la ciutat de Castelló, és ben sabut que no s'ha plantejat mai una planificació de la investigació; únicament s'han fet actuacions a petita escala. Pareix evident que una ciutat del volum, població i entitat de la

capital provincial, amb un centre històric ben delimitat i un terme prospectat amb profunditat de fa temps, ofereix les millors condicions per a posseir un coneixement ample del seu desenvolupament històric mitjançant l'arqueologia. Malauradament, ha mancat sempre voluntat política per alçar un centre propi d'investigació com els que hi ha a altres ciutats castellonenques, la qual cosa permetria establir una planificació acurada de les accions que cal realitzar, tant les obligades per accions urbanístiques com les demanades per la mateixa dinàmica de la investigació.

A manca d'aquest centre de planificació i investigació, l'important nombre d'obres projectades a la ciutat de Castelló, com aparcaments o viaris a la plaça Borrull, a la de les Aules o a l'Avinguda de la Mar, ha dut al Servei d'Arqueologia de la Conselleria de Cultura a posar-se en contacte amb l'ajuntament per informar-li que els projectes poden implicar accions sobre nivells arqueològics i que ha de proveir-se

un dictamen tècnic previ abans de l'execució dels projectes que porte a la realització de les actuacions arqueològiques escaients. La recent excavació del tros de la muralla medieval als carrers Governador Bermúdez de Castro i Campoamor, amb els tècnics del Servei d'Arqueologia de la Diputació i el personal municipal, hauria de fer evident per als responsables municipals la possibilitat i interès d'aquestes actuacions.

Només una consciència social forta, però, interessada en allò que ha definit amb perfecta concisió un investigador castellonenc, «el deler de conèixer un passat que justifica el present», permetrà l'establiment d'aquest centre d'investigació arqueològica local. Per això és tan important el treball continuat i entusiasta de les associacions defensores del patrimoni tant com a vigilants de les mancances de les administracions com a creadores d'un ambient cívic de respecte a un patrimoni de tots i per a tots.

EL MINVAT PATRIMONI ARQUITECTÒNIC, ENCARA EN PERILL

Enric Llop

(Comissió de Patrimoni del Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana. Demarcació de Castelló)

ABSTRACT

Our participation in the discussion shows the distressing preservation conditions of the architectural heritage of these lands, and gives a definition of the necessary elements for an accurate cataloguing as well as the corresponding legal, administrative and financial measures.

RESUM

Aquesta intervenció en el debat descriu les desoladores condicions de conservació dels béns arquitectònics a les nos-tres comarques, i defineix els elements necessaris per a llur correcta catalogació així com les corresponents mesures legals, administratives i financeres.

Contestant breument les qüestions formulades pels organitzadors he de dir:

Primer: Que el patrimoni arquitectònic d'una ciutat són els béns físics que s'han rebut d'anteriors generacions, i que tenim el deure de cura, manteniment i traspàs als hereus venidors; per tant, ens correspon la funció bàsica de la salvaguarda.

Segon: L'Ajuntament té l'obligació de fer complir les determinacions del Pla General i entre altres disposicions està la del catàleg o del plans especials de protecció (si s'han d'aprovar).

Tercer: El projecte de futur és complex però ineludible, per ser una societat occidental, europea i civilitzada. La tasca és ben fàcil: l'aprofundiment en l'efectiva protecció del patrimoni arquitectònic.

En aquests moments, la preservació dels béns patrimonials és quasi referencial o testimonial, i posat el gran valor que té per a la nostra comunitat, el tema requereix de majors esforços institucionals i noves formes d'organitzacions o departaments que s'especialitzen a solucionar d'una forma ràpida, àgil i eficaç tots els assumptes que envolten aquests edificis (noves obres,

enderrocaments, excavacions, conservacions o substitucions de diferents parts o elements, adaptació o no als nous usos, etc.).

La situació actual és desoladora i totalment insuficient; anem a veure per què:

a) La descatalogació provincial dels elements d'interés és quasi total: són pocs els pobles que disposen de catàleg aprovat i encara menys de plans especials de protecció (es podrien comptar amb els dits de les dues mans).

Aquesta manca denota el nivell baix que tenim en aquesta zona. Mentre es desconegea el llegat físic susceptible de valoració, és impossible articular cap mena de protecció.

Estic referint-me a la manca de control institucional que hi ha sobre:

- Restes arqueològiques.
- Ruïnes romanes.
- Castells i torres medievals.
- Arquitectures autòctones: masies, torres, pous, neveres, etc. Al camp i a la ciutat.
- Palaus gòtics, renaixentistes i barrocs.
- Les arquitectures emergents a la fi del segle XIX, neoclassicisme, eclecticisme, modernisme, etc.

Llavors, és imprescindible estudiar, documentar i inventariar tots els elements rellevants del nostre passat construït; és fonamental emprendre aquesta tasca abans de donar cap altre pas. Després d'aquestes tasques indagadores, ordenadores i documentadores, des d'un prisma homogeneïtzador, es coneix l'amplitud del tema i la situació en què es troba. I, aleshores, es podrà resoldre quines formes d'actuació són les més adients per a l'efectiva protecció del patrimoni.

Un altre punt per a la fi adequada de l'edifici és el control en projecte i en execució de l'obra concreta. Moltes vegades hi ha canvis inadequats (propiciats pels participants en l'obra: propietari, constructor, oficis, etc.) que poden resultar improcedents.

És per això que s'han d'articular i definir mesures de protecció i formes d'intervenció, que marquen:

- Les parts que cal protegir.
- Les zones possibles d'intervenció.
- L'ús que admet l'edifici.
- Els condicionaments de l'entorn, etc.

Al mateix temps, s'han d'articular unes formes de finançament favorables que desgraven les càrregues que afecten la lliure disposició dels propietaris.

En aquests moments, hi ha el Reial Decret 726, del 14/05/93, sobre finançament d'actuacions protegibles en matèria de rehabilitació, que pot ser el recolzament per a xicotetes rehabilitacions, ja que financia vivendes de 90 m² útils i com a màxim 120 m² útils si tenen locals o parts comunes. Açò és totalment insuficient per a la majoria dels edificis catalogats, ja que disposen de superfícies més grans i les seues intervencions pugen molt més que les quantitats que ofereix en aquest moment la Conselleria (al voltant de cinc milions de pessetes; i els tipus d'interés són alts si els comparem amb els europeus). Per això tornen a tenir un altre problema, *l'inapropiat o insuficient finançament del patrimoni*.

Un altre punt que s'hauria de considerar és la convenient qualificació per a intervenir en els elements protegits.

A la vista dels resultats, es pot concloure

que tots els arquitectes no tenen els coneixements necessaris ni la sensibilitat adequada per a treballar en aquells edificis que són claus per a la ciutat o per a la història de la comunitat, per la qual cosa s'hauria de posar una diplomatura o especialització com a condició imprescindible per a projectar i executar obres en els béns culturals o protegits, alhora que una comissió hauria de jutjar el projecte d'intervenció amb celeritat i profundiment.

Així doncs, després del coneixement del medi i del seu estudi, s'ha d'arribar a una protecció normada dels elements protegits. Per descomptat que és imprescindible la utilització del Catàleg de Protecció, ja que és l'inventari dels edificis o elements que el constitueixen, encara que la figura del planejament que ho inclou, pot ser:

- Pla Especial de Protecció.
- Pla de Rehabilitació.
- Pla Pilot o Àrees de Rehabilitació Integrada.
- Fins i tot, estudis de detall.

Tal vegada la figura de planejament més adient siga el Pla Especial de Protecció, que justament s'ha creat específicament per a aquesta finalitat (protecció, desenvolupament i gestió de forma minuciosa i exhaustiva), encara que pot ser qualsevol de les esmentades; per a aplegar als fins proposats, utilitzen el marc legal existent. L'oportunitat de cada ocasió resoldrà el suport legal adequat.

Quan el Pla Especial de Protecció s'ha redactat i aprovat, s'ha donat el pas principal, el bàsic, el necessari, però continua essent insuficient, ja que és important:

- El seu desenvolupament, amb un seguiment.
- Tenir una política activa.
- Tenir una actitud dinàmica i de resolució de les qüestions que van plantejant-se.

També és important que hi haja una bona simbiosi entre els *Temes Patrimonials* i els *Temes Urbanístics*, és a dir, que el patrimoni es beneficie de la capacitat ordenadora de l'urbanisme, i que l'urbanisme adapte les seues pautes als casos concrets i singulars del patrimoni.

També és rellevant que la Conselleria de Cultura informatitze i recopile tota la informació

que es té sobre cada bé o element protegit (relació de fotografies, publicacions, articles, plànols, documents històrics, projectes, etc.).

Aquestes serien eines imprescindibles per a l'estudi, i per a abordar al corresponent edifici amb àmplia base. Fins i tot, amb tota la informació disponible s'hauria de fer una publicació.

Continuem demanant que l'Administració

encarregada de la protecció dels béns o elements protegits tinga una autèntica TUTELA i control sobre aquests, que facilite que es preserven i mantinguen en adequades condicions, per a la seua permanència en el futur.

És funció nostra il·lusionar els ciutadans perquè pressionen els polítics i es duga a terme l'efectiva protecció patrimonial.

NOTICIARI

L'Associació en defensa del Patrimoni Arqueològic

Conveni i Seminari Permanent amb el Col·legi d'Arquitectes

Exposició itinerant sobre la Casa Rural Castellonenca

L'ASSOCIACIÓ EN DEFENSA DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

Les principals iniciatives dutes a terme per l'Associació Arqueològica de Castelló davant les administracions públiques per a la defensa del patrimoni arqueològic municipal durant el curs d'activitats passat ha estat la denúncia pública de les obres de l'aparcament de la Basílica de la Mare de Déu de Lledó amb advertències sobre la necessitat de fer excavacions també a l'Ermita de Fadrell (abril 1993), i la sol·licitud d'excavació i protecció per al solar de la Casa Balaguer (gener 1994). Aquesta vessant d'activitat social amb el suport dels mitjans de comunicació locals ha vingut acompanyada de diversos homenatges institucionals, com va ser el cas del guardó rebut del Centre Excursionista de Castelló. La conscienciació popular en la defensa, protecció i conservació del patrimoni cultural està creixent i l'Associació continuarà endavant enfortint-la.

Les reflexions finals que faríem al voltant de l'afer Lledó són diverses. L'Ajuntament sabia que els voltants de la basílica tenen interès arqueològic, ja que l'any 1982 va col·laborar en la realització d'una campanya d'excavacions d'urgència dirigida pel SIAP de la Diputació. Si l'actual govern municipal ho ignorava, hauria

d'haver-se'n informat abans de començar les obres de l'aparcament demanant els informes tècnics necessaris, com ho fa en qualsevol altre tema. La precipitació amb què s'han fet les obres ha posat de manifest una clara actitud de desídia envers el nostre patrimoni arqueològic.

Encara que les excavacions de 1982 van fer-se davant la porta de la Basílica, la zona d'interès arqueològic no estava delimitada exactament i devia comprendre una superfície prou més extensa. L'interès de la zona on actualment es troba l'aparcament -per no dir aqueix simbòlic muntó de terra descontextualitzat i sense valor científic que ha deixat per al record l'Ajuntament- es coneixia perquè el mateix any 1982 va trobar-se casualment, també en el curs d'unes obres, una corona de la imatge de la Mare de Déu probablement abandonada allí durant la guerra civil. I contràriament al que s'ha dit en diferents ocasions, les obres de Lledó han comportat l'excavació incontrolada d'una capa de terra d'entre 40 i 80 cm. de fondària, cosa que ultrapassa clarament el nivell agrícola i pot haver implicat la destrucció de restes d'interès arqueològic. L'aparició de peces arquitectòniques així ho demostra. L'extracció de

desenes de tones de terra pot haver comportat la pèrdua definitiva d'una quantitat desconeguda d'aquestes restes. Cal recordar que la Llei de Patrimoni, en l'article 40.1 del seu títol Vè, diu que «...formen part del Patrimoni Històric Espanyol els béns mobles i immobles de caràcter històric, susceptibles de ser estudiats amb metodologia arqueològica, hagen estat o no extrets i tant si es troben a la superfície com al subsòl».

La zona tancada «simbòlicament» per l'Ajuntament no és més que una petita part de l'àrea afectada per les obres. El fet que en el munt de terra que s'hi conserva s'hagen efectuat les troballes de pedres i de ceràmica no indica necessàriament que aquestes hagen aparegut allí, ja que es tracta de terra extreta i arrossegada per la màquina excavadora. Aquesta petita zona, per tant, no té perquè ser especialment significativa de la importància arqueològica del jaciment. La seua delimitació no s'ha efectuat seguint les indicacions dels arqueòlegs i respon a interessos aliens a la investigació. Tampoc que sapiem, ningú ha demostrat interès a efectuar una revisió d'aquesta terra per si queden altres restes d'interès.

Evidentment, l'obligació d'aquesta associació es vetlar per la defensa del patrimoni arqueològic, cosa que intenta fer amb els pocs mitjans de què disposa i en ocasions en contra de les actuacions d'aquells que haurien de ser els primers a defensar els béns comuns i a aplicar la llei. L'actitud de l'Ajuntament fent responsable de la no realització d'excavacions primer a la nostra associació i després al SIAP de la Diputació, no pretenia més que llevar-se de damunt responsabilitats buscant fora culpables als quals atribuir les seues malifetes. L'actitud de l'Ajuntament sobre aquest afer ha donat una imatge poc seriosa dels responsables de la gestió municipal i evidencien allò que en realitat és el fons del problema: la falta d'una política de defensa del patrimoni arqueològic, d'un compromís per a la seua conservació i estudi. Creiem que ha arribat el moment d'introduir nous hàbits a la Casa de la Vila: el patrimoni arqueològic és un bé municipal que cal protegir

i estudiar, i això costa diners, però sobretot exigeix un poc de planificació, no més que qualsevol altra actuació. La seua protecció i el seu estudi són actuacions que demana una societat democràtica, culta i europea.

La decisió de paraitzar o no les obres és una qüestió política en la qual han intervingut més factors que els estrictament arqueològics. Resulta evident, però, que l'Ajuntament ha actuat segons una política de fets consumats, portant les coses a una situació límit (diners invertits, proximitat de la festa patronal) en la qual els criteris conservacionistes i científics s'han vists desbordats pels interessos polítics. Una vegada més s'ha sacrificat el patrimoni en favor d'un mal entès «progrés». En conclusió, amb la nostra denúncia sobre el que estava passant a Lledó només preteniem cridar l'atenció sobre una irregularitat que podia afectar greument el nostre patrimoni arqueològic; després d'esgotar altres vies, vam recórrer a la premsa. Hem intentat ser conseqüents amb l'esperit conservacionista que mou les nostres iniciatives. No hem buscat l'enfrontament ni la polèmica estèril. I creiem que, en certa manera, hem aconseguit allò que volíem: sembla que cal gastar molta tinta perquè aquells que tenen responsabilitats se sensibilitzen sobre aquests temes. Ningú ens ha demanat la nostra opinió, però no estem dolguts perquè no preteníem figurar. Ens sentim satisfets, amb la tranquil·litat d'haver complert amb la nostra obligació, i continuarem amb la nostra decidida, molt sovint incompresa i desagradada, tasca de defensa del nostre patrimoni arqueològic.

Al poc de cloure's l'afer Lledó, l'associació va promoure una nova nota de premsa sobre a l'ampliació prevista del Museu Etnològic de Fadrell on s'anava també a remoure el sòl per tal de construir-ne unes noves sales que contingueren futures dependències de la col·lecció etnogràfica. Del tema Fadrell no se sap res. De la mateixa manera, durant el passat mes de gener, l'Associació va decidir la posada en pràctica d'un mecanisme ràpid de denúncia com és comunicar al Director General de Patrimoni de la Conselleria de Cultura totes aquelles irregularitats i incompliments de la Llei del

Patrimoni Històric a Castelló, començant per un escrit de data 26 de gener de 1994 en el Registre General de la Conselleria avisant que s'havia enderrocat l'edifici conegut com la Casa Balaguer, situat al solar que fa cantonada entre els carrers Major i Gasset. És un espai susceptible de contenir restes de l'antiga vila medieval del segle XIII per la proximitat immediata del conegut com a Portal de l'Om, com van palesar les fotografies d'estructures del subsòl fetes per la premsa quan dies després les excavadores ja

havien fet una profunda buidada de terra sense respectar cap informe oficial. Aquest escrit, com altres que es faran quan calga, serveixen per a demanar formalment un dictamen de la Direcció General per tal de garantir la protecció de les possibles restes arqueològiques. El que no es pot garantir és la seua acceptació i compliment per part de l'Ajuntament no començant les obres tal i com per desgràcia ha ocorregut amb la Casa Balaguer, i ara aquesta és una altra pèrdua irreperable.

CONVENI I SEMINARI PERMANENT AMB EL COL·LEGI D'ARQUITECTES

Amb data 24 de maig de 1993, l'Associació Arqueològica i el Col·legi d'Arquitectes de Castelló varen establir un conveni de col·laboració mitjançant les signatures oficials dels seus presidents Amèlia Cervera i Joan Vicent Vèrnia, respectivament. Aquest acord institucional estava dirigit principalment a la fundació d'un Seminari Permanent d'Arquitectura, Arqueologia i Història que hauria de ser coordinat per un membre de cadascuna entitat. Inicialment els directors són l'historiador Germán Navarro Espinach i l'arquitecte Ramón Monfort Salvador, respectivament. Aleshores, es va establir un programa d'actes buscant tres conferències al voltant de la geografia humana i la història de l'art a Castelló, que començà el 22 de juny amb la conferència del Dr. Vicent Ortells Chabrera, professor titular i cap del Departament d'Humanitats de la Universitat Jaume I, sobre l'arquitectura rural castellonenca. Aquesta conferència va servir d'inauguració també per a una exposició monogràfica amb el seu catàleg als salons del Col·legi d'Arquitectes.

La segona conferència tingué lloc el 28 d'octubre, a cura del Dr. Víctor Mínguez

Cornelles, professor titular del Departament d'Humanitats de la Universitat Jaume I de Castelló a propòsit de les arquitectures efímeres a les ciutats durant els segles XVII-XIX. Finalment, el programa es va cloure amb la conferència de Pasqual Garcia Sales sobre l'arquitectura de Vila-real a la primera del segle el dia 23 de desembre. I val a dir que paral·lelament a aquest programa del conveni signat, l'Associació va efectuar dos excursions pròpies a Loma del Castellar, Penya del Turió i Cova de la Mola (Xert) i Espaneguera (Els Rosildos). I durant els dies 18-23 de desembre va presentar-se a la Caixa Rural Sant Josep d'Almassora l'exposició de la Casa Rural Castellonenca que ja va inaugurar amb èxit el programa del Seminari durant els dies 22 de juny al 10 de juliol. Aquesta exposició d'Almassora va ser acompanyada per una conferència de Josep Lluís Viciano Agramunt sobre espeleologia i la presentació del butlletí de l'associació dins la Tertúlia del Portal a cura de l'historiador David Igual Luis. Com es pot veure, un curs atapeït de treball del qual destacaria també menció especial a l'esforç desenvolupat per l'Associació sobre l'exposició.

EXPOSICIÓ SOBRE LA CASA RURAL CASTELLONENCA

L'estudi de les edificacions humanes té un inqüestionable interès per veure de quina forma l'home es protegeix i s'adapta al medi natural que l'envolta. La casa rural és l'hàbitat tradicional de l'home que hi viu en contacte directe amb la naturalesa. Les construccions s'avenen a les característiques físiques del terreny i els materials es troben a prop. Es busca la forma més natural de protegir-se i adaptar-se al medi ambient. Així mateix, la casa rural és la síntesi de distints fets geogràfics perquè és lloc d'habitatge -que quasi mai s'abandona més d'un dia seguit- i centre principal de la funció agrària. El «mas» -com a unitat de poblament disseminat- està fortament arrelat en el medi rural de l'Alt Maestrat, els Ports i l'Alcalatén, i es troben alguns exemples a les zones de muntanya del Baix Maestrat o la Plana. La casa rural aïllada o agrupada en petites unitats cel·lulars que, de vegades, es fraccionen hereditàriament, esdevé el centre o l'eix vertebrador de tota l'activitat de l'home. Les formes i els models de les cases, les parts en què es divideixen aquestes i les seues funcions, així com l'evolució conceptual de l'espai habitat generen un ventall molt ampli de solucions arquitectòniques. La utilització d'uns materials i d'unes tècniques constructives, sovint escassos i elementals, no impedeix aconseguir unes edificacions sòlides i estètiques.

Amb aquesta visió global es va concebir l'elaboració de la mostra il·lustrada per les fotografies de l'arxiu de l'associació, i amb l'elaboració de mapes i gràfiques a càrrec de

Vicent Ortells Chabrera i Sergi Selma Castell, constituint-se alhora un material que va ser editat en forma de catàleg de l'exposició i també com a número 1 de la Col·lecció d'Arquitectura, Arqueologia i Història del Seminari Permanent. Mesos després es va posar en contacte amb l'Associació la Tertúlia del Portal d'Almassora, mitjançant el nostre soci i amic l'historiador David Igual, amb l'intenció de dur la mostra com a itinerant a Almassora amb el suport de la Caixa Rural Sant Josep, demanda que van rebre amb satisfacció.

La Tertúlia, com a entitat, va començar a l'abril de 1991, constituïda per un grup de persones de diverses professions i edats que iniciaren una sèrie de reunions per a parlar de temes variats. Quinzenalment es reuneixen els dilluns a les 20.00 hores al Saló dels Llauradors de la Caixa Rural Sant Josep d'Almassora. Es tracten tot tipus de temes, tant locals com d'interès general, i són suggerits pels mateixos contertulians, i inviten a persones especialistes en el tema, els quals fan una breu xarrada i obrin un debat posterior. Al maig de 1993 ja va tractar la qüestió del patrimoni arqueològic almassorí i el coronament va ser la presentació de l'exposició amb coordinació de David Igual durant el mes de desembre amb la visita de col·legis i instituts que van donar un autèntic èxit a la mostra. Aquesta iniciativa marca també noves possibilitats en les activitats de l'associació que ara està establint fructíferes col·laboracions amb altres institucions tal i com s'hi pot veure.

RESSENYES
BIBLIOGRÀFIQUES

AA.VV, *Historia de Castellón*, Editorial Prensa Valenciana, Levante de Castellón, 800 pàgines en dos volums il·lustrats.

Els darrers anys han vist la llum una sèrie de projectes que han permès que el coneixement de la nostra història estigués a l'abast del gran públic. La *Historia del Pueblo Valenciano*, el *Diccionario Histórico de la Comunidad Valenciana*, i aquesta *Historia de Castellón* es converteixen en vertaders difusors culturals a l'abast d'un nombrós públic, atret per la geografia i història dels llocs on viu. Però aquesta història de Castelló no hem de descontextualitzar-la i hem de comprendre-la dins un marc general més ampli, com ara la resta de l'Estat espanyol, o Europa.

L'obra és un treball de síntesi dins la qual els diferents investigadors aporten les seues conclusions, però de manera que l'obra, pensada amb caràcter divulgatiu, no perda ni una mica del seu rigor històric. I això és un gran aconseguint.

Apareix estructurada en dos volums. Partint des de la geografia física se'ns dona a conèixer el suport sobre el qual es desenvolupa tota l'activitat humana, iniciant-se la seua anàlisi amb els primers vestigis existents de les societats caçadores, arribant fins als problemes de l'actualitat. La temàtica pluralitza des de la vessant econòmica fins a la geografia, passant pels aspectes socials, polítics, ideològics, i artístic-culturals.

En aquest recorregut diacrònic, trobem un important cabal d'informacions, però tractat de tal forma que aconsegueix excloure tota la fullaraca que sovint caracteritza molts dels llibres d'història. Compleix així l'objectiu de facilitar la

lectura del públic en general. Aquesta amenitat es veu augmentada per la profusió fotogràfica, documentació visual que exemplifica, però que alhora aconsegueix una més rica i desitjable presentació del text. Al costat d'açò, molt interessant resulta la varietat i elenc de les gràfiques, taules de dades i mapes, que permeten agilitar la comprensió de l'explicació textual.

També observem una certa desigualtat a l'amplitud dedicada a alguns temes, comparant-los amb la dedicada a altres. Però hem de pensar en aquest cas que el problema rau en la possible aridesa del tema investigat. Altra qüestió que cal tenir en compte durant la lectura és que ens trobarem amb una certa diferenciació metodològica i de recursos (fruit de la diversitat d'investigadors), i podem trobar des d'alguns en una vessant d'investigació més tradicional, amb idees potser una mica arcaïques, fins uns altres els quals el tractament de la informació és més dinàmica i novedosa.

Per finalitzar, una àmplia bibliografia estructurada segons els grans blocs clàssics de la història, permet veure les darreres aportacions i novetats historiogràfiques que ens afecten. Però l'obra va més enllà. La menció als museus, les seues referències, o els mateixos paisatges històrics presentats, espere que podran incitar els lectors a visitar els primers per conèixer millor el nostre ric patrimoni cultural, i els segons per a conèixer i respectar la realitat física i geogràfica del país on vivim.

Joaquim Aparici Martí

**Arturo RUIZ i Manuel MOLINOS,
Los íberos,
ed. Crítica, Barcelona, 1993, 330 pàgines i il·lustracions.**

La col·lecció «Crítica-Arqueología», dirigida per la Dra. Maria Eugènia Aubet, presenta un nou treball que per la seua temàtica adquireix

un especial interès. La historiografia ibèrica no ha estat molt fructífera a l'hora d'oferir estudis de síntesi que faciliten una comprensió o visió

general per a tots els interessats en el món ibèric. Tal vegada això haja estat condicionat pel tractament positivista que l'arqueologia ha tingut tradicionalment a Espanya i del qual encara hui resten alguns bons exemples.

Tanmateix, entre *Los íberos* d'Antonio Arribas (1965) i *Los íberos* d'Arturo Ruíz i Manuel Molinos (1993) hi ha 28 anys caracteritzats per l'adopció per part dels investigadors de nous punts de vista teòrics i metodològics que han aportat nova llum a l'estudi de la cultura i de la història dels ibers. Però com assenyalen els autors: «Este libro nace cuando el proceso de encuentro entre sociedad y arqueología ya está abierto e incluso exige nuevas dosis de imaginación y referentes críticos de algunos planteamientos teóricos que, como si se tratara

de un círculo apuntan a un encuentro con la vieja y agotada tradición positivista».

L'objectiu de l'obra no és establir unes conclusions definitives sinó presentar mitjançant la reflexió i l'anàlisi una aproximació a la història dels ibers que serveixa per a seguir endavant dins la teoria i la pràctica arqueològiques. Els autors revisen qüestions tals com estratigrafies i tipologies, analitzen patrons d'assentaments, economies i territoris, o processos de producció, comptant per a fer-ho amb aportacions d'anàlisis medioambientals i estudis d'arqueologia espacial. L'obra es converteix així en un treball acuradament estructurat i bàsic d'entendre des d'una perspectiva actualitzada del món ibèric.

M. Carmen Guinea Planelles

Germán NAVARRO ESPINACH,
El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo XV,
Consell Valencià de Cultura, Generalitat Valenciana, València, 1992, 155
pàgines i il·lustracions.

Que la ciutat de València va ser al llarg del segle XV un dels majors centres comercials i industrials tant de la Península Ibèrica com també de tot l'arc mediterrani occidental és una realitat que avui no admet discussió. Tanmateix, aquesta afirmació ha estat convertida per part d'una historiografia romanticista no massa llunyana en una repetició de tòpics plens de simbolismes polítics que remetien a un «segle d'or valencià», el qual esdevé la base d'un «regne» rediviu. L'única recepta contra aquesta «malaltia» podrà ser la realització de treballs seriosos sobre la història econòmica valenciana, que siguen coherents des del punt de vista heurístic, epistemològic i conceptual. I això és precisament el que ens proposa el present llibre.

Germán Navarro, becari d'investigació de la Generalitat Valenciana en el Departament d'Història Medieval de la Universitat de València, i també membre de la nostra Associació Arqueològica, pretén fer una història de la sederia

valenciana «des de baix», seguint la línia de recerca instaurada al citat Departament pel catedràtic Paulino Iradiel. Per això, l'obra -reelaboració de la tesi de llicenciatura de l'autor- presta atenció a les grans etapes cronològiques de la indústria, però també al recorregut vital dels artesans que la protagonitzen.

Aquesta doble vessant d'estudi estructura el desenvolupament argumental del llibre. Després d'una inicial introducció justificativa (pàgs. 19-27), vénen tres capítols dedicats a la diacronia del «despegue» seder (pàgs. 29-85) elaborats fonamentalment a partir de la documentació municipal, estatal o corporativa, reglamentadora i ordenancista. A través d'ella es pot observar una mínima organització del sector des de la conquesta cristiana, tot i que no és fins al període 1465-1479 quan Navarro veu una primera manifestació d'impuls de la sederia a partir de la tradició local, amb la Confraria de la Misericòrdia i l'ofici dels teixidors de seda.

Entre 1479-1483 es produiria una segona fase de l'enlairament per influència externa, amb la immigració massiva d'artesans genovesos i la creació de l'Art de Velluters de València amb la Confraria de Sant Jeroni. Són dos moments que es distingeixen per les formes tecnològiques i d'organització de la producció i de l'administració de cada corporació.

Una segona part del llibre inclou tres nous apartats (pàgs. 87-149) basats ara en la documentació notarial (privada i econòmica), que ens dóna una visió sincrònica i estructural del procés abans relatat. D'ací surt un aclariment de les diverses fases d'elaboració productiva, amb les corresponents equivalències en carreres professionals, en tecnologia i en teixits, tot definit amb un vocabulari de vegades complex en la documentació i que es desxifra quan és possible. També hi surt una comparació del cas valencià amb el d'altres indrets de l'Europa baix-medieval, amb els quals estableix una relació de dependència (cas de Gènova) o de superioritat (cas de Castella). Finalment, s'hi extrau una anàlisi de les condicions de vida dels artesans des de l'obrador familiar a les formes de sociabilitat pública, elaborada mitjançant una metodologia prosopogràfica que examina les carreres dels professionals de la sederia.

D'aquesta manera, el llibre, que ha parlat

sempre en termes econòmico-tecnològics, acaba amb unes consideracions socials, no sols en relació a cada artesà, sinó també en relació al mitjà urbà on s'hi desenvolupa la seua activitat. Uns pocs indicis de la sociotopografia de la València sedera ens introdueixen en l'estudi del paisatge industrial, és a dir, en la configuració morfològica i les modificacions introduïdes per les distintes activitats productives a València ciutat. És el fonament d'una arqueologia industrial argumentada no sols en el text escrit de Navarro sinó també amb una sèrie de bones fotografies i dibuixos que il·lustren els telers, teixits i ferramentes de les quals es parla.

Així, amb les dues visions, l'estudi queda tancat i arrodonit, tot ajudant a la comprensió global del període. Per això, el present llibre resulta un instrument molt útil a les persones interessades en la indústria valenciana baix-medieval, però també a altres historiadors d'aqueixa època que hi trobaran un excel·lent model d'anàlisi, suggerent tant per la metodologia com per les conclusions. Només resta esperar que la futura tesi doctoral de l'autor -dedicada genèricament a la producció de seda, lli, cànem i cotó- siga tant atractiva com ho ha estat el seu treball fins ara.

David Igual Luis

Francesc ESTEVE GALVEZ,
Ceràmica d'Onda,
Diputació de Castelló, 1993, 253 pàgines i 100 fotografies.

Amb la publicació del present treball la Diputació de Castelló vol retre una vegada més el merescut reconeixement al treball del Dr. Francesc Esteve Gàlvez, prehistoriador i intel·lectual castellonenc qui a més a més ens honora com a president vitalici de l'Associació Arqueològica de Castelló. Un llibre cabdal no sols per l'estudi introductori de l'autor on es veuen els seus tràmits personals per a la

recuperació del nostre patrimoni històric, sinó a més a més per l'abast documental d'aqueixa àmplia sèrie de fotografies que reproduïx la ceràmica del Llegat del Dr. Esteve a la ciutat de Castelló, actualment dipositada al Museu de Belles Arts de la Diputació.

Després d'una acurada i excel·lent presentació de Francesc Solsona, el lector troba com a pòrtic de la monografia un assaig de

conjunt sobre l'evolució de la ceràmica popular valenciana, obrint-se pas tot seguit a l'explicació del material fotogràfic recollit i que apareix amb reproducció de gran qualitat. El primer capítol està dedicat a les peces corresponents a les primeres manufactures de la ceràmica d'Onda, el segon a les del Ribesalbes tardà i decadent, un de tercer a la ceràmica popular d'Onda, i el quart i darrer a la seua obra més selecta i desconeguda.

Potser el missatge més important que l'autor ens palesa siga el seu interès a conèixer el nostre País, a sentir-se a prop de la gent, i encara més enllà del present desvetllar el passat, endinsant-se en els seus orígens. Sens dubte, el llibre es mereix l'admiració per les idees socialitzadores del coneixement científic amb les quals ha estat dissenyat pel Dr. Esteve. Una

vessant del professional de la investigació arqueològica que identifica i manifesta la seua tasca quotidiana com un deure cívic, com un compromís personal amb la seua ciutat. Ell ha reunit efectivament un bell conjunt de ceràmica que atraurà tothom que ens visite, però ara també podrà ser conegut molt més gràcies a la divulgació d'aquest esforç. El llibre s'obri amb un pòrtic i crec que certament és el pòrtic que dóna entrada a un monument al sentit comú envers el nostre patrimoni cultural tan maltractat i oblidat per l'egoisme i la ignorància. Gràcies Dr. Esteve per aquest nou exemple de professionalitat i compromís social, gràcies per recuperar una vegada més el patrimoni de Castelló.

Germán Navarro Espinach

Lluís GIMENO BETÍ, Ferran ARASA GIL:
La toponímia del terme municipal de Castelló de la Plana,
Excm. Ajuntament de Castelló, Castelló de la Plana, 1993, 177 pàgines,
il·lustracions i 32 plànols.

Trobar-se amb un llibre sencer que parla de toponímia, com és el cas d'aquest, és tot un repte i un esforç que cal agrair als autors, d'entrada. Molt sovint, l'estudi històric dels noms de lloc ocupa els capítols inicials de moltes i diverses històries, els quals, generalment, no han estat capaços de superar les propostes dels erudits locals, les etimologies ancestrals i ressonants -a les quals tant ens tenen acostumats els autors dels segles XVIII i XIX- o els apriorismes científics més obstaculitzadors a l'hora d'elaborar una hipòtesi de treball coherent que pugua conduir a una correcta interpretació etimològica del topònim.

El llibre que presenten Lluís Gimeno i Ferran Arasa no té res de tot això. El treball es planteja com una recollida, el més sistemàtica possible, de tots els topònims, més o menys contemporanis, del terme municipal de Castelló de la Plana. I just en aquest punt ja trobem la

primera acció meritòria de l'estudi, ja que, els autors han superat la típica recollida de topònims que figuren als mapes topogràfics, o a qualsevol altra documentació cartogràfica, i han preferit aplicar els mètodes de la Història Oral per conèixer i transmetre'ns, justament, la toponímia castellonenca encara viva avui dia.

Llur objectiu no era confeccionar, simplement, una llista de noms de lloc, sinó que, encara que de forma modesta, els autors pretenien tobar el marc lingüístic on foren creats, així com la seua localització espacial que és, a la fi, la que dóna origen al topònim. D'aquesta forma es dóna al topònim una dimensió històrica, perquè moltes vegades permet esbrinar el procés d'evolució i transformació que han sofert la ciutat i el terme.

Des del punt de vista metodològic, cal destacar també la utilització d'una classificació que té un valor cabdal en la recollida, la

sistematització i l'estudi dels topònims castellanencs. Els autors han sabut connectar amb l'acció antròpica més immediata sobre l'espai i, per tant, amb el fonament bàsic de la toponímia, és a dir, amb la identificació que fa l'home dels elements del territori ocupat i transformat. Així, a una primera divisió entre muntanya i pla -totes dues formes geogràfiques presents al terme de Castelló- segueix una segona que s'aplica sobre el pla en funció de l'espai agrari dominant: el secà, l'horta i la marjal.

En aquest mateix sentit, els autors apunten com la toponímia castellanenca s'ha vist enriquida o, almenys, influïda per dos factors molt concrets. D'una banda, l'ocupació del territori mitjançant uns tipus d'habitatge rural determinats que donen lloc a la dualitat masos/alqueries. Els primers característics a la muntanya i al secà del pla i les segones dominant l'horta i la marjal. En segon lloc, l'aigua i la seua utilització per transformar l'espai agrari. Amb tota seguretat un dels temes que més i major varietat de topònims ha generat mai.

La primera instància en la fixació de qualsevol topònim és la parla d'un poble. Aquesta representa la forma oral que les persones d'un determinat indret utilitzen per definir i identificar qualsevol element físic o humà del paisatge que les envolta. El parlar castellanenc rep a l'inici del llibre un tractament especial amb una anàlisi molt rica i precisa sobre les seues característiques, el seu àmbit cultural i lingüístic més general, amb referències i paral·lelismes continuats a d'altres parlars d'arreu de l'àrea lingüística catalana, els quals fan atractiva la lectura.

Retrobar-se amb mots particulars quasi oblidats o amb les explicacions del procés evolutiu d'algunes expressions esdevé, sovint, una sorpresa agradable.

L'estructura o la composició expositiva que presenta el llibre és extremadament senzilla i clara. Una breu introducció on es plantegen els objectius i una explicació, igualment curta, del procediment metodològic emprat per recollir els topònims, ens aboquen de ple al capítol dedicat

al parlar castellanenc. El quart capítol és pròpiament tot el corpus toponímic, classificat, sistematitzat i estudiat per apartats molt concrets. S'inicia amb el bloc dels topònims de partides, les entitats territorials més grans que hi ha al terme, algunes de les quals coincideixen amb els topònims més antics. El segon i tercer blocs els configuren la toponímia romanç pre-catalana, molt escassa, i els topònims àrabs, prou nombrosos, encara que no amb la profusió en què es troben a la resta del País Valencià. A continuació figura un bloc d'antropònims que recull gentilicis, cognoms, renoms, etc. El cinqué bloc fa referència als hidrònims. Ací és on podem trobar tota la riquesa del vocabulari hidràulic: les sèquies, les files, els portells, el canalat (propí de Castelló), la botera, el braç, les tandes, els pous, les sènies, etc. Després hi ha un bloc d'orònims, noms que ens serveixen per identificar les característiques geogràfiques de la muntanya i del pla, amb formes tan típiques del parlar de la Plana com tossal, alter, alteró i pujol. El seté bloc el formen els topònims utilitzats per identificar les vies de comunicació: camins, travesses, assagadors, quadres, i on cal destacar la forma caminàs. Un altre bloc recull els noms de les edificacions aïllades, sobretot, els més tradicionals d'alqueria, mas i barraca que conviuen amb altres més recents com maset i grup. En el mateix apartat s'inclouen les ermites, les eres o els corrals. Un penúltim bloc el formen escassos topònims que fan referència a la vegetació i a la fauna. El darrer apartat està dedicat a la toponímia i l'arqueologia, i fa un repàs general dels topònims ja coneguts i estudiats per un dels autors.

El llibre es clou amb una relació exhaustiva de topònims per ordre alfabètic, que són localitzats a la seua partida corresponent indicant si apareixen o no a l'aparell cartogràfic, i amb una documentació gràfica de 32 làmines i cartogràfica de 32 plànols.

Pel que fa a la documentació gràfica cal dir que aquesta no és la millor ni la més representativa que es podia posar. A banda de les perspectives, de vegades excessivament artístiques, que no permeten observar clarament

les diferències entre l'alqueria i el mas, hi ha una representació desproporcionada d'ermites i, justament, els elements relacionats amb l'aigua i el reg, així com també amb les vies de comunicació, són els menys representats.

D'altra banda, és evident l'esforç que s'ha fet per sintetitzar un nombre elevat de topònims dins l'aparell cartogràfic que tanca el llibre, però la seua realització (a càrrec de Francisco Carbó) planteja algunes qüestions polèmiques. L'orientació múltiple que tenen els epígrafs, la qual no respecta cap de les normes habituals que ha de seguir la disposició dels topònims en les representacions cartogràfiques, i la falta de precisió d'aquests -motivada generalment per la mida de l'epígraf imprés-, són alguns exemples.

En qualsevol cas, val a dir que aquests dos darrers aspectes (amb autors-col·laboradors diferents) mostren una certa desconexió amb el text que els precedeix.

Per acabar, cal dir que els objectius que plantejaven els autors a la seua introducció són i seran fonamentals perquè la toponímia castellanenca no siga, ara ja, oblidada per sempre. En primer lloc es pretenia que aquest treball fora «punt de partença per a posteriors estudis de

toponímia històrica del terme castellanenc» (p.12), i els autors poden estar satisfets perquè això segur que es produirà: ací ens hem estalviat alguns comentaris molt puntuals sobre alguns topònims per no ser aquest el seu lloc i sí en altres estudis que, necessàriament, tindran el seu punt de partença en aquest llibre. La consulta futura d'aquesta obra està garantida.

L'altre aspecte, el qual subscribim totalment, fa referència a la transcendència social que tot estudi o investigació ha de tenir vers la comunitat receptora més immediata. Ens referim, evidentment, a poder «veure retolats en la llengua en què van ser creats els topònims més generals», segons paraules dels autors. És per això que l'Alcalde i l'Ajuntament de Castelló de la Plana no poden fer solament una congratulació i un agraïment als autors pel seu esforç (com el que apareix a les pàgines tres i quatre), sinó que caldrà que siguen conseqüents amb les conclusions dels estudis que editen i, així doncs, aviat, els topònims recollits a les pàgines d'aquest llibre isquen d'ací per apareixer als camins i al costat dels edificis pels quals sovint transitem sense saber on som.

Sergi Selma Castell

Vicent ORTELLS CHABRERA i Sergi SELMA CASTELL

Casa rural castellanenca. Casa rural i poblament disseminat a les comarques castellanenques.

Publicacions del Seminari 'Arquitectura, arqueologia i història', núm. 1. Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana. Demarcació de Castelló. Castelló de la Plana, 1993. 56 pàgines i il·lustracions.

L'obra que presenten conjuntament Vicent ORTELLS i Sergi SELMA és el primer número d'una sèrie que tindrà continuïtat, i que serà la mostra i el resultat de la col·laboració del Col·legi d'Arquitectes amb altres tècnics i professionals. De fet, en aquest primer número de la col·lecció, els autors realitzen l'anàlisi del fet arquitectònic, l'habitatge, i això des d'una pers-

pectiva ineludiblement lligada a l'arquitectura (tècniques constructives, tipologies, plantes, etc.), però ampliant la visió amb l'aportació històrica i geogràfica, humanista en definitiva. La labor és important, en desvetllar o, si escau, facilitar, el coneixement d'una realitat bastant oblidada: l'ampli patrimoni immobiliari disseminat existent, preferentment a les comarques inte-

riors de la província.

En l'estudi s'aconsegueix un dels objectius més difícils, la síntesi. En un tema tan ampli i amb tantes implicacions —el mas és contemplat com element central en la societat rural— s'aconsegueix una visió global i de conjunt, que és el resultat lògic per la naturalesa de l'objecte analitzat: la casa rural és descrita per ORTELLS en la Introducció com la *síntesi de diferents fets geogràfics*. Com a tal, l'habitatge representa l'obra més determinant de la dialèctica entre l'adaptació i la transformació antròpiques del medi, ja que en el si d'aquesta dualitat, s'erigeix en *eix vertebrador de l'activitat de l'home*, com manifesta SELMA.

Així doncs, els masos, centre de la vida social i productiva, condicionen el modelatge del paisatge. Partint d'aquest fet de vital importància, els autors presenten l'anàlisi del model territorial de la província en dues dates concretes, 1887 i 1970, ja realitzat i cartografiat en l'*Atlas de la província de Castellón* (1982). S'acompanya d'una minuciosa aportació per a definir la tendència concreta que segueix el poblament dispers en el segle XX, presentada en quadres i gràfics que evidencien, primer, la concentració en els nuclis més accessibles i, després, en una segona fase que troba el seu epíleg en l'actualitat, l'important descens tant en el nombre de masos habitats com en el d'habitants en els nuclis disseminats. El model, per tant, varia d'un relativament equilibrat espacialment, a un altre en el qual l'equilibri s'ha perdut definitivament, i que hem heretat. Els impactes de l'èxode rural es pateixen doncs, amb una notable incidència a les nostres terres.

Posteriorment s'amplia el detall de l'escala per a contemplar dues comarques, l'Alt i el Baix Maestrat, estudiant les seues dinàmiques divergents de poblament: a l'Alt Maestrat encara mantenen certa importància els masos, mentre que al Baix Maestrat la concentració poblacional se centra a Vinaròs i Benicarló, que donen lloc a una *macrocefàlia bipolaritzada*. A escala local passa de manera semblant en els dos casos que es presenten: a la Serra d'En Galceran la població disseminada continua sent majoritària (68'52%)

mentre que a Llucena l'evolució envers la concentració es posa de manifest en el gràfic corresponent.

Després d'aquest recorregut pel sistema de poblament, inicialment provincial, després comarcal i, finalment, local, entrem de ple en el principal element constituent d'aquest, l'habitatge, aspecte essencial de tot l'estudi. L'anàlisi es realitza basant-se en dos exemples seleccionats, el mas d'Esteve, a la Serra d'En Galceran, i el mas de Torrefonso, a Vilafranca, per a posteriorment entrar en els aspectes temàticament més concrets.

De les cases rurals, classificades en masos i torres, es tracten els seus elements i localitzacions, els materials de construcció i les edificacions annexes. Amb això, paral·lelament, s'analitza la història dels habitatges (les torres solen tenir origen medieval) i les característiques dels seus emplaçament (protegides del vent del nord i, freqüentment, en alt).

L'estudi de la morfologia constructiva i de la tipologia edificatòria serveix, al mateix temps, per a repassar de forma clara i concisa molts dels recursos ancestrals a què acudien els habitants dels masos per a solucionar les seues necessitats, i que han facilitat que la casa rural castellanenca es trobe perfectament integrada en el paisatge: la pedra de la zona era el principal material per a alçar parets, la fusta i llenya dels boscos propers facilitava les bigues per als terrats i combustible per als forns, etc. D'altra banda, els sistema agropecuari, que sustentava tradicionalment als masovers, condicionava la tipologia i les característiques dels conjunts edificats: presència de pallisses, corrals, eres, patis, forns, etc.

Quant als aspectes purament formals de l'obra, el format, que obeeix a la seua finalitat primera, servir de catàleg a l'exposició que va tenir lloc entre juny i juliol de 1993 amb el títol *Casa rural i poblament disseminat a les comarques castellanenques*, resulta de maneig còmode i, al seu torn, permet la introducció de tota mena de material addicional: gràfics, quadres, etc. En aquest sentit i, molt especialment, cal assenyalar l'esforç realitzat en l'aspecte fotogràfic, que troba lògica recompensa; els resul-

tats que s'obtenen amb aquest suport, que sempre acompanya el text, permetent un acostament quasi definitiu a la realitat, o inviten a endinsar-s'hi directament. D'aquesta manera, els autors aconsegueixen una difusió òptima del tema (el tòpic una imatge val més que mil paraules, seria vigent per a aquest treball), en allò que per a molts podrà ser el descobriment d'un "altre interior", de vegades d'incòmode accés, però evidentment ric des de tants punts de vista reflectits en l'obra.

Finalment cal agrair la utilització per igual del valencià i del castellà, ressaltada a més amb la diferent tonalitat de les grafies, que defineixen

i emmarquen cada explicació.

Per últim i, encara que de forma explícita la proposta envolta el conjunt de l'obra, el treball podria ser un primer pas per a fomentar iniciatives i estudis de més envergadura que, molt possiblement, en els camps del turisme rural, proposaren noves utilitzacions per al patrimoni arquitectònic que ORTELLS i SELMA descriuen i presenten amb evident encert, patrimoni que, en alguns casos, s'enfronta amb un futur incert pel seu abandó, falta de protecció, etc.

Javier Soriano Martí

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ESTUDIS

-Els articles tindran una extensió màxima de 15 fulls DIN A4 a doble espai, il·lustracions a banda. Hom recomana evitar les notes a peu de pàgina. Si n'hi ha, també hauran d'anar a doble espai, numerades amb xifres aràbigues entre parèntesi i situades a continuació del text. Tots els treballs hauran de portar, necessàriament, un resum no superior a 10 línies.

-Caldrà facilitar una còpia en disquet informàtic (preferentment format 3 1/2) en format MS/DOS, Windows o Macintosh, en qualsevol dels programes a l'ús (Word, WordPerfect, Works, Write, Open Acces, etc.). A l'etiqueta del disquet s'ha d'indicar el títol del treball, l'autor i el programa utilitzat. Preferiblement s'ha de guardar tot l'estudi en un únic document o arxiu informàtic.

-Amb el disquet s'ha d'adjuntar una còpia impresa completa.

-El sistema de citacions proposat és aquell que inclou: el nom de l'autor, la data del treball i, si convé la pàgina, entre parèntesi, remetent a la bibliografia posterior que acompanyarà cadascun dels treballs. Exemple: (VIÑAS 1988, 26-27).

-Per a la redacció de la bibliografia cal

posar: el nom de l'autor en majúscules, la data entre parèntesi, el títol de llibres en cursiva i el lloc d'edició. Els títols d'articles hauran d'anar entre cometes a continuació de la data, els noms de revistes o altres publicacions periòdiques en cursiva i, a continuació, les pàgines. Les paraules que no siguin pròpies de la llengua utilitzada en la redacció del text hauran d'anar també en cursiva.

-Els elements gràfics (fotografies, figures o plànols) no han de ser superiors a 6 per cada treball. En els estudis on es fan descripcions de materials arqueològics s'estableix un mínim obligatori de 2. Aquest material haurà de tenir un mínim de qualitat per a reproduir-lo correctament i serà enviat tal com ha de publicar-se. Tota figura ha d'anar acompanyada d'un peu explicatiu.

-Els estudis poden presentar-se en qualsevol llengua. La redacció es reserva, però, el dret a sol·licitar-ne, si ho considera oportú, la traducció al català.

-Les col·laboracions hauran d'anar acompanyades, en full a part, del nom, l'adreça i el telèfon de l'autor o autors.

CRITERIS PER A FER LES RESSENYES

-Feu una lectura completa de l'obra.
-Heu de tenir coneixements del tema.
-Busqueu la màxima objectivitat possible.
-Comentaris clars i precisos.
-Extensió màxima de 3 fulls DIN A4 a doble espai amb els següents continguts en especial:

-Mètode d'exposició emprat per l'autor.
-Ordenació interna de les explicacions.
-Els objectius plantejats i els aconseguits.
-Estil lingüístic o de redacció.
-Presentació formal de l'edició.
-Crítica personal.

